

370

ملوك الكلام

(ايات سندي بتريجه اشعار فارسي)

و
شرح حال

سلطان الاولياء

حضرت خواجہ محمد زمان

لواری شریف

ترجمہ و ترتیب
نیاز ہمایونی



”إن الشعر من الحكمة“

ملوك الكلام

ادبيات سندي به ترجمہ اشعار فارسي

و شرح حال

سلطان الاولياء حضرت خواجہ
”محمد زمان رحہ“

شيخ المشايخ خانوادہ لواری شريف
توابع حيدرآباد سند

ورود: ۲۱۷۱۳ - پدروود ۲۱۷۷۴

مترجم و مرتب
نياز همايوني

همايون پبليڪيشن حيدرآباد سند

۱۹۷۶

حق چاپ برای مترجم و مرتب محفوظ

اولین اشاعت ۱۹۷۷ء

84436

همایون پبلیکیشن ۱۱ - حسن علی مینشن
میانی روڈ حیدرآباد سندھ

Printed and Published by Niaz Hassan for the Hodayun
Publication 11 Hassan ali Mansion Miani Road Hyderabad
at the STAR Printers Bhai Khan ji Charri, Gari Khata, Hyderabad.

فہرست مندرجات

- | | |
|------------------------------|-------------------|
| مولانا عبدالرحمن "ضیائی" | ۱- انتساب |
| پروفیسور عطاء محمد "حامی" | ۲- تقریظ |
| مرحوم محمد رضائی سندھی | ۳- تحسین |
| مترجم | ۴- تکریم |
| آقای زین الدین کیائی نژاد | ۵- آغاز |
| دکتر غلام مصطفیٰ خان | ۶- تصوف اسلامی |
| مخدوم محمد ابراہیم خلیل تتوی | ۷- بزرگان نقشبند |
| مترجم | ۸- خراج عقیدت |
| | ۹- آثار و احوال |
| | ۱۰- ابیات و اشعار |

انتساب

بنام ناسی و اسم گراسی سید حسام الدین راشدی کہ ذات و الامتاتہ
ایشان را مورد افتخار فرهنگ ایران و پاکستان می باشد.

سببش غمزده عرفی کہ زلف وقاست یار
جزای ہمت عالی و دست کوتہ سلامت
نیاز کیش 'نیاز'

تقریظ

«کلام اوستت ملوک الکلام»

استاذی المحترم مولانا عبدالرحمن «ضیائی»

بدست قطب زمان داد حق لوای دین
لواری از شرف او شریف تر گردید

محمدی که زمان مرتبط به اسم وی است
به سالکان بخداوند راهبر گردید

همه وسائط غیریه مسح کرده زدل
به ثبت اسم هوالله نامور گردید

لوای لطف لواری عصای موسوی است
چو ازدها است پی آنکه اهل شر گردید

نگاه او چو ز جلیاب لطف بیرون شد
بسی بود چو گرهوری که مشتهر گردید

کلام اوست «ملوک الکلام» بی شک و شین
«نیاز» فهم چو فرمود نازور گردید

«ضیائی» از شرف صحبت کلام او
اگرچه بود خزی بهتر از گهر گردید

(۱۲-۱۰-۷۶ میلادی)

تحسين

حضرت سلطان الاولياء جي سنڌي ڪلام جو فارسي ترجمو نظر مان ڪڍڻ کان پوءِ اها ڳالهه دل مان اٿڙي پئي ته هڪ ٻوليءَ جي بيتن کي ٻي زبان جي شعرن ۾ سمجهڻ واقعي وڏو ڪمال آهي.

منهنجو دوست نياز همايوني جيڪڏهن فارسي شعرن مان گڏ سنڌي بيتن کي به هن ڪتاب ۾ شامل نه ڪري ها ته سندس ترجمي جو ڪڏهن به گمان پيدا ٿي نه سگهي ها. بهر حال مترجم کي دل جي گهرائين مان داد ڏجي ٿو ان لاءِ ته تصنيف جي پيٽ ۾ ترجمو به ايڏو ئي اهم آهي.

عطا محمد 'حامي'

۲۸-۳-۱۹۷۶ع

از بازديد ترجمہ فارسی، ڪلام سنڌي حضرت سلطان الاولياء همچنان حس می شود که ابیات یک زبان را منتقل بزبان دیگر ساختن فی الواقع خیلی هنرمندی است. عزیزم نياز همايوني اگر اشعار فارسي را بشمول ابیات سنڌي در این متن تقدیم نمی نمود، ز نهار نمی تو انست هیچ گمان درباره ترجمه اش پیدا شده. بهر طور مترجم را از صمیم قلب تحسین گفتن می باید چراکه ترجمه نیز در برابر تصنيف چندان مهم است.

پروفیسور عطا محمد 'حامي'

(دانشکده دولتی خیرپور میرمند)

۲۸-۳-۱۹۷۶ع

تکریم

بعشق آباد هر ویرانه ای سند

دلسم را دامتا نها هست معلوم

ز هر شهرو زهر ملک و ز هر بوم

هم از ایران و از توران و از هند

ولی یک سر گذشته گویم از سند

که ملک سند کان عشق دیدم

بهر کبوی دکان عشق دیدم

محبت را درو بازار گهرم است

که چشم سردمش بسیار گرم است

بعشق آباد هر ویرانه ای سند

بود بازار در هر خانه ای سند

بسیار سند گوئی لاله زار است

که هر دل داغدار یک نگار است

بسیار سند غیر از یار نبود

در آنجا زحمت اغیار نبود

بهر بازار سودای محبت

بهر کاشانه غوغای محبت

تو گوئی زاد و بوم عشق مند است
که آباد از رسوم عشق مند است

ملک مند - اند جاودان عشق
مقیم آنجا بود بی خانمان عشق

بلی گلزار خوبی آن دیار است
ز گدرویان منبل نو بهار است

ندارد هیچ ملکی خوبی مند
اگر باشد خرامان و ربود هند

زمین آن بهارستان حسن است
دیوار - آن نگارستان حسن است

متاع حسن در مند است بسیار
بود ناچار عشق آنجا خریدار

محمد وضائی مندی '۱۰۶۱ هـ
(تذکره شاهیر مند)

لواری شریف

قصبہ ایست متصل بلدہ بدین از توابع حیدرآباد سند کہ
بزرگان آن جا مشہور و معروف اند۔ حضرت خواجہ محمد زمان
سلطان اولیاء ولادت ۲۱۔ ماہ رمضان (۱۱۲۵ھ - ۱۷۱۳ م) وفات
۴۔ شہر ذوالقعد (۱۱۸۸ھ - ۱۷۷۴ م) بن خواجہ عبداللطیف ستوفی
۱۱۴۹ھ نخستین بزرگ بود کہ ازین خاندان برخاستہ۔ الان
خانقاہ خواجہ محمد زمان در این قصبہ موجود است۔ میر میر
سجیبی لکوی اشعار ذیل را برایش سرودہ:

چون نمازت نیست الا با حضور!
در حضور پیر رو کہ آنجا حضور!
پیر می باشد وسیلہ سوی دوست
سر ترا ماکن کند در کوی دوست
و ابتغوا امر است در قرآن بخوان
این طلب از پیر باشد یگمان
از کلام او شفایا بسد مسقیم
از نگاہ اوست احیاء الرمیم

این چنین سیرت اگر مطلوب هست
در لواری رو کہ آن محبوب هست

تکملہ مقالات الشعراء ص ۳۱ و ۳۵
(مخدوم محمد ابراہیم خلیل تنوی)

جہاد نفسی ہم امت از جہاد اسلامی
کہ در درون امان امت دشمن دین را

(شاہ قلیب بکری)

آغاز

آرمغان لطیف، ترجمہ کلام حضرت شاہ عبداللطیف، ہنوز بہ تکمیل نرسیدہ بود کہ در این اثناء تشویقی ترجمہ ابیات سندھی حضرت خواجہ محمد زسان را بیخاطر بندہ راہ گزید، چنانچہ بہ ترجمہ اش پرداختہ حسب توفیق ازان بہرہ ور گردیم آولاً ابیات چند را بزبان فارسی در آورده بعالم تنہائی سرودہ ازان حفظ می بردم باری در طی یک مصاحبہ ای تلو یزیونی کہ بسلسلہ ای توضیح ترجمہ کلام حضرت شاہ عبداللطیف ترتیب یافتہ بود، تذکرہ ابیات سندھی را نیز در میان داشتیم کہ عنقریب آن را ہم بہ زیور زبان فارسی آراستہ تقدیم خواہم نمود دیری نپائید کہ ہمین اطلاع را دوستداران بندہ: سولانا غلام محمد گرامی (درحین حیاتش کہ مدیر مجلہ سماہی مہران را بودہ) و پروفیسور عطا محمد حامی، بگوش آورد، ایشان کہ تبارک پسندان اہل صوف را سی ماندہ اند از راہ سودت اصرار نمودند کہ بہر طور این کار خیر را سر انجام دادن سی باید، زیرا کہ این کار ز تو آید! قبل از این در آن ایام چون اشعار فیض آثار حضرت شاہ عبداللطیف را ملبوس بزبان فارسی سی ماختم احباب مزبور همان هنگام بہر خیلی دلگرمی بہم رسانیدہ سی آمدندوبہ عاقبت بخشی از اشعار مذکورہ بعنوان 'آرمغان لطیف' ترتیب یافت و رونق اشاعت را در مجلہ سماہی مہران پذیرفت ہمین سوارد راقسم الحروف را

مدتی به احساس کم مایگی زبان و انداز بیان فارسی دچار گردانید
 لکن صد شکر که این محنت شاقه به آخر بار آور شد چنانکه برخی
 از سخن شناسان ایران و پاکستان این نیازمند را به تحسین و مشورت
 نوازش فرمود که ازان : آقای علی اکبر جعفری رئیس مرکز تحقیقات
 فارسی ایران و پاکستان و آقای رشید فرزانه پور مدیرخانه فرهنگ
 ایران در لاهور و آقای یوسف کیوان شکوہی مدیر خانه فرهنگ
 ایران در حیدرآباد سند و آقای الیاس عشقی رئیس را دیو پاکستان
 حیدرآباد و علامہ غلام مصطفی قاسمی رئیس شاه ولی اللہ اکادمی
 در حیدرآباد و استاذی مولانا عبدالرحمن ضیائی، پروفیسور
 حضور احمد سلیم (دانش گاہ سند) و دکتر ایچ۔ آئی سدا رنگانی
 (از ہند) و آغا عبدالنبی خان علیگ و خان اشفاق احمد رئیس
 مرکز اردو بورد لاهور و آقای عنایت اللہ رئیس ادارہ انتشارات
 پاکستان و غیر ہم را بہ اخلاص و امتنان نام می باید برد۔

تو معنی کن کہ بہ روشن دلان رسمی مصائب،
 کہ سیل و اصل دریا چو شد ز لال شود

در شرح حال حضرت خواجہ محمد زمان ہویداہاد کہ
 آن جناب معاصر حضرت شاہ عبداللطیف شاعر بی تمثیل و عارف
 بی عدیل سر زمین سند را بود ند کہ آثار عشقی را ثبت بر جریدہ
 عالم کردہ برخاستہ اند وی صحبتی بہ خواجہ مزبور می داشت
 کہ تاثیرش بترجمہ فارسی از شعر سنڈی بدین نمط واضح است۔

دیده ام آن پیکر صدق و صفا
 شد مشرف آنکہ از انوار حق
 نیست یارایم کہ وصف او کنم
 هستی اش معمور از اسرار حق

ایشان صاحب ولایت و از حیت شاعر بمصداق الشعراء تلامیذ الرحمن، روشن ضمیر و سرچشمه ای هدایات را بودند و نهال شعر مندی را آنچنان آبیاری نمودند که شمائم گلھایش را از برای روان و اسانندگان راه عشق و صدق اسباب تجسس و تجدد را مہیا سی نماید از این خصوص غنچه ای تمنای ترجمہ ابیات آن منبع کمالات را بدلم شگفت و ہمین ابتکار را مورد صد افتخار برای خویشتن می پندارم.

ارشادات حضرت خواجہ محمد زبان را کہ منجمہ سزین بزبان مندی استند بدو بخش منقسم سی شوند اول: ابیات کہ مشتمل بر تعداد نود متصوراند و دوم: ملفوظات کہ اعدادش زاید از چہار صد شمرده سی آید و آنجناب فیض انتساب با قنضای تشریح نکات تصوف را بہ سریدان خویش ارشاد فرمودہ بودند.

شیخ عبدالرحیم گرھوری کہ سرید سعید آنحضرت را مذکور است تمام ابیات را بسیاری از ملفوظات شان بہم کردہ بہ شرح و ترجمہ عربی آورده بود و شاد روان دکتر عمر بن محمد داود پوتہ در سال ۱۹۳۹ میلادی او را بزبان ستدی منتقل نمودہ بچاپ رسانید چنانچہ من بندہ تمام ابیات و چند اقوال را از ان کتاب بترجمہ نگاشتمہ ام اما ابیات چند از روایات متعدد دستیاب شدہ بودند کہ الان آن جملہ را بہ عقیدت و احترام بشمول ترجمہ تقدیم سی نمایم تا کہ سخن سنجان ایران از ارشادات بابرکات سالکان این سرزمین متعارف و مستفیض بشوند.

دربارہ چگونگی این ترجمہ را نمی توانم ہیچ اظہار از جانب خویش بنمایم بدون آنکہ مکتفی بر شعر حضرت شیخ سعدی شیرازی را بشوم کہ ترجمان حال این حقیر است:

سپردم بتو مایه ای خویش را
تو دانی حساب کم و بیش را

باید بخاطر داشت که این جانگارشات فارسی را هم بترجمه
مضامین سندی بیاوردہ ام بدین لحاظ کہ سردمان سند نیز احوال
و آثار حضرت سلطان الاولیاء و خانوادہ اش را تازہ بیاد فرمایند.

در آخر سی باید کہ سنت گذار محترم آخوند محمد صالح
خادم (ناظم) خانقاه لواری شریف را بشوم کہ ایشان از راه عنایت
جهت تهیه ای این کتاب چندی از روایات و کتاب های نایاب بہم
رساینده خیلی کمک نمودند نیز ممنون ہستم استاذی المحترم
حضرت مولانا عبدالرحمن ضیائی را کہ نظر ثانی سوده را نمودہ
درستی اش فرمودند و از راه شفقت تقریظ مرحمت کردند پروفیسور
عطا محمد حاسی از بسکہ مخلص، کرم فرمای این بندہ را سی
باشد ایشان را نیز تبر تشکر و تکریم یاد سی آرم و مرحوم مولانا
غلام محمد دگرسی، را بہ دعای خیر! والسلام

نیاز آگین: نیاز ہمایونی

مرکز اردو بورڈ حیدرآباد سند

۱۲-۴-۱۹۷۶م

شروعات

ارمغان لطيف ”حضرت شاه عبداللطيف جي ڪلام جو ترجمو“ اڃا پڄاڻيءَ تي نه پهتو هيو، ته انهيءَ وچ ۾ حضرت خواجه محمد زسان جي ابیات سنڌي جي ترجمي جو شوق اچي دل ۾ جاڳيم جنهن لاءِ پنهنجي وس آهر پاڻ پتوڙيندي ڪجهه نه ڪجهه حاصل ڪرت ورتيم.

پهريان ڪي بيت فارسيءَ ۾ آئي، اڪيلائي ۾ جهونگاري انهن مان ماءُ وٺندو رهيس ڪنهن لگان حضرت شاه عبداللطيف جي ڪلام جي فارسي ترجمي بابت رٿيل ٽيليويزن جي پروگرام دوران ابیات سنڌي جي ترجمي جو ذڪر به نڪتو جنهن لاءِ مون ٻڌايو ته انهن جو به فارسي ترجمو پيش ڪرڻ وارو آهيان. ويرم ئي نه گذري ته اها خبر منهنجي دوستن: مولانا غلام محمد ’گراسي‘ (مئڊس حياتيءَ ۾) ايڊيٽر سماهي مهراڻ ۽ پروفيسر عظامحمد ’حاسي‘ جي ڪنن تائين پهتي، جئن ته اهل تصوف مان مندن عقيدت رهندي ٿي آئي ان ڪري دوستيءَ جي واٽ مان مونکي ستوهه پريائون ته ڪيئن به ڪري اهو خير جو ڪم پورو ٿيڻ کپي ۽ تنهن ئي اهو ڪم ڪري سگهين ٿو، هن کان اڳ انهن ڏينهن ۾ جڏهن مون ڀلاوي پٽ ڌڻيءَ جا پاڳ پريا بيت فارسيءَ ۾ ترجمو پئي ڪيا ته انهن ئي دوستن منهنجي دل کي ڪافي آتت وسايو هيو نيٺ انهن بيتن جو ڪجهه حصو ’ارمغان لطيف‘ جي عنوان سان سهيڙيم جيڪو سماهي مهراڻ ۾ شايع ٿيو. انهي صورتحال مونکي ڏاڍي آندمانڌ ۾ وجهي ڇڏيو ته فارسي زبان توڙي

بيان جي باري ۾ مون اڃان جي جيڪا به ڄاڻ آهي تنهن جو انت الاجي ڇا ٿيندو، پر ايتري ۾ خير جو منهنجي اها محنت آخر اڳهامي وٺي ڇاڪاڻ ته ايران ۽ پاڪستان جي ڪيترن سڃاڻن مونکي پنهنجي آفرين ۽ نيڪ صلاح مان نوازيو جن مان: آقائي علي اڪبر جعفري چئرمين مرڪز تحقيقات فارسي ايران ۽ پاڪستان، آقائي رشيد قرزانه پور ڊٽريڪٽر خان فرهنگ ايران لاهور، آقائي يوسف ڪيوان شڪوهي ڊٽريڪٽر خان فرهنگ ايران حيدرآباد، جناب الياس عشقي ڊٽريڪٽر ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ڊٽريڪٽر شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد، استاد محترم مولانا عبدالرحمن ضيائي، پروفيسر حضور احمد 'مليم' (سنڌ يونيورسٽي) ڊاڪٽر ايڇ. آءِ. سنڌرنگائي (ڀارت مان) آغا عبدالنبي خان عليگ خان اشفاق احمد ڊٽريڪٽر مرڪزي اردو بورڊ لاهور، جناب عنايت الله ڊٽريڪٽر پاڪستان پبلڪيشن توڙي پين صاحبين جا نالا خلوص ۽ ثورن سان ياد ڪجن ٿا. حضرت صائب چواڻي:

ڪوشش ڪر ته جڻن تون روشن ضمير ماڻهن مان ملين،
چالاءِ ته ڇر جو سِرَ و پاڻي درياھ ۾ وڃي صاف ٿئي ٿو.

حضرت خواجہ محمد زمان جي باري ۾ معلوم هئڻ گهرجي ته پاڻ حضرت شاه عبدالطيف: سنڌ جي ٻي مثل شاعر ۽ ٻي نظير عارف جا هم عصر هئا جيڪو پنهنجي الاهي عشق جا اهڃاڻ عالم ۾ اجاگر ڪري ويو آهي. شاه صاحب پنهنجي ڄمار ۾ خواجہ صاحب جن مان روح رهاڻ ڪئي هئي ۽ سندس بزرگيءَ بابت پنهنجي هن بيت ۾ اظهار ڪيو هيائين ته:

مون مي ڏنا ماءُ، جنين ڏنا سپرين،
تنين منڍي ڪاءِ، ڪري مگهان نه ڳالهڙي.

خواجہ صاحب جن ولایت جا صاحب ۽ شاعر جي حيثيت ۾ 'الشعراء قلاميدالرحمان' موجب روشن ضمير ۽ هدايتن جو سرچشمو هئا. سنڌي شعر جي اهڙي پرگهور ڪيائون جو ان جي مڱند عشق ۽ صديق جي پوئتي پيل پانڊيٽن لاءِ نئين سر ڳولا ۽ ڳڻ جو ساٿ پيدا ڪري ٿي انهيءَ جي ڪري ئي منهنجي دل ۾ ابيات سنڌي جي ترجمي جي آس انگورن لڳي جا ڳالهه مون لاءِ وڏي سرهائي جو باعث آهي.

حضرت خواجہ محمد زمان جا ارشادات جيڪي سڀ سنڌي ۾ آهن بن يا ڳڻ ۾ ليکيا وڃن ٿا هڪ ابيات ۽ ٻيو سنفوظات بهريان نوي جي اندر ۽ پريان چئن مون کان ٻاهر ٿيندا جيڪي پاڻ تصوف جي نڪتن جي سمجهائي ڏيندي پنهنجن مريدن کي ارشاد فرمايا هئائون.

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي جيڪو سنڌن مريدن مان هو تنهن سمورا بيت گهڻي ڀاڱين ملفوظات مان چونڊي عربي ترجمي ۽ شرح مان قلمبند ڪيا هئا جن کي مرحوم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوڻي ۱۹۳۹ع ڌاري سنڌيءَ ۾ نقل ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇپايو هيو. مون انهن بيتن کان سواءِ ڪي ٻيا به هٿ ڪري ڪي اقوال گڏي فارسي ترجمي ۾ منظوم ڪيا آهن ۽ ڏاڍي عقيديت سان پيش ڪريان ٿو ته جن ايران جا برڪ سڄاڻ سنڌ جي مالڪن جي پلارين ڳالهين کان واقف ٿين ۽ لاڀ پرائين.

آءٌ هن ترجمي بابت پنهنجي پاران ڪابه راءِ ڏئي نٿو سگهان سواءِ ان جي ته شيخ سعديءَ جو هي بيت پيش ڪريان جيڪو ڪنهن حد تائين منهنجي حال مطابق آهي:

مون پنهنجي موڙي تنهنجي حوالي ڪئي
هان، گهٽ وڌائي جو ليڪو توتي ڇڏيل آهي.

هتي هيءَ يادگيري ڏيارجي ٿي ته هر مضمون جو فارسي سان گڏ سنڌي ترجمو پڻ ڏنو ويو آهي انهيءَ خيال سان ته جئن سنڌ جا ماڻهون به حضرت سلطان اولياءَ ۽ سندس خاندان جي احوال ۽ اهڃاڻ جي ڄاڻ حاصل ڪري سگهن.

پڇاڙيءَ ۾ آءٌ جناب آخوند محمد صالح خادم (ناظم) درگاه نوابي شريف جو ٿورائتو ٿيڻ واجب ٿو سمجهان جنهن صاحب مهرباني فرمائي هن ڪتاب جي ٿياريءَ جي سلسلي ۾ ڪن روايتن ۽ ناياب ڪتابن هٿ ڪرڻ ۾ سنهنجو ساٿ ڏنو ۽ شڪرگذار آهيان پنهنجي محترم استاد حضرت مولانا عبدالرحمان ضيائي جو جن مسودي تي نظر ٿاني سان گڏ دوستي به فرمائي ۽ پنهنجي شفقت سان تقريظ به عنايت ڪيائون پروفيسر عظامحمد حامي مدائين سنهنجو مخلص ۽ مون تي مهربان رهي ٿو جنهن سانائتي جو پڻ ٿورائتو آهيان تنهن کان سواءِ مرحوم مولانا غلام محمد گرامي کي دعاءِ خير سان ياد ڪريان ٿو.

والسلام

نيازمند: نياز همايوني

مرڪزي اودو بورڊ حيدرآباد سنڌ

۱۲-۴-۱۹۷۶ع

جاوه ای جانان نمایان است اندر در لباس
نقش را می بین و بسا نفاش در گفتار باش

آغا زین العابدین

تصوف اسلامی

آقای زین الدین کیدائی نژاد

دین اسلام بر اساس قرآن مجید و سنت پیامبر، دینی معتدل، میانہ رو و جامع میان امور مادی و معنوی است کہ پیروان خود را باین میانہ روی و اعتدال سفارش کرده و آنان را از افراط و تفریط برحذر داشته است. بہمین لحاظ است کہ قرآن مسلمین را بہ امت وسط تعبیر فرموده است (۱) یعنی ہم باید از نعمت‌ها و لذت‌های مشروع این جہان بہرہ برند و ہم اینکہ از آخرت و دنیای دیگر غافل نہمانند و برای آن جہان نیزکام کنند و شاید کنایہ ای از این ہم باشد کہ ملت اسلام نباید چون یہودیان ہمہ ہم خود را بہ گرد آوری مال و ثروت و لذت‌های دنیا مصروف دارد و نہ مانند مسیحیان یکسرہ بہ رهبانیت پردازد و از نعمت‌های این جہان خویشتن را محروم سازد؛ بلکہ با عنوان امت وسط باید میان دنیا و آخرت توفیق دهد و در اندیشہ ای ہردو باشد و از ہردو جہان استفادہ کند.

(۱) و کذلک جعلناکم امت وسط لتکونوا شہداء علی الناس و یكون ارسوا علیکم شہیدا و ما ہمچنان شما مسلمانان را امت وسط قرار دادیم تا شہدای مشق دوستی برای مردم باشید چنانکہ پیغمبر را ہر مشق دوستی برای شہد قرار دادیم (سورہ بقرہ آیہ ۱۴۳)

در قرآن حکیم آیات بسیاری است که هم دلالت بر اعتدال و میان روی دارد و در آنها بتوجه کردن امور معنوی و مادی هر دو توصیه گردیده است که در یکی از صریح ترین آیات خطاب به پیامبر می فرماید:

وَأَتَّبِعْ فِيمَا أَتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْيِغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ (القصص آیت ۷۷)

یعنی بجوی هر چیزی که خدا بتو عطا کرده، بکوش تا ثواب و سعادت دار آخرت را تحصیل کنی و بهره ات را از دنیا فراموش مکن و تا توانی بخلق نیکی کن چنانکه خداوند بتو نیکی و احسان کرده و هرگز در روی زمین فتنه و فساد بر میانگیز که خدا مفسدان را دوست نمی دارد (سوره قصص آیه ۷۷)

احادیث بسیاری نیز وجود دارد که پیغمبر مردم را به میان روی و خودداری از افراط و تفریط در تمام امور حتی در عبادات دعوت و توصیه فرموده است و خود درسیانه روی و اعتدال و سادگی نمونه ای بارزی بوده و حدیث:

«لارهبانیت فی الاسلام» معروف است.

اسلام باین منطق و روش در زسان حیات پیغمبر در میان مسلمانان رواج یافت و آنان جز قرآن و تقریر رسول بچیز دیگری توجه نداشتند، در همه چیز اتحاد داشتند حتی در گفتار و کردار و پندار اگر اختلاف نظر و عقیده پیدا می شد آن را به پیامبر عرض می داشتند و بدین طریق رفع اشکال و اختلاف می کردند.

اما این رویه چند ان ادامه نیاقت و پایان زندگی پیغمبر
پایان یافت پس از وفات پیغمبر و اختلاف در تعیین خلیفه و
مخصوصا پس از قتل عثمان و انشعاب در جمیعت متحد مسلمانان
بتدریج در افکار و عقاید آنان نیز اختلاف و تشتت پیدا شد و
مسلمانان بچند دسته ای متخاصم منقسم شدند و با پیدایش عقاید
مختلف سیاسی عقاید مختلف دینی نیز پیدا شد و سادگی و بساطت
دین اسلام به شکل و ترکیب گرائید.

در صدر اسلام، مسلمانان جز نام اسلام بر خود چیز دیگری
نمی نهادند تقوی و زهد و پرهیزگاری و عبادت که از شعار و
احکام بود عملا در مسلمانان وجود داشت پی آنکه خود را باین
عناوین از دیگران ممتاز و جدا سازند فقط عده ای مومنانی که
درک مصاحبت و صحبت پیغمبر را نموده بودند صحابه نامیده می
شدند و بر آنانکه به فیض صحبت صحابه نایل آمده بودند «تابعین»
می گفتند.

صحابه و تابعین به پیروی از تعالیم اسلام یک زندگی عملی
و معتدلانه داشتند و با رعایت احکام و حدود شرع بکار و کوشش
در امور اجتماعی و زندگی مادی خویش می پرداختند و از حد
افراط و تفریط به دور بودند، در عین آنکه به نماز و روزه اشتغال
داشتند در عین حال راه پیشرفت دین و فتوحات اسلامی می
کوشیدند و به جنگ و جهاد می پرداختند، اما بطور یکه گفته
شد این وضع و روش دوام نیافت و پس از وفات پیغمبر بر اثر
اختلاف سیاسی اختلاف عقاید نیز شروع گردید و بحث در مسائل
مختلف دینی از قبیل جبر و تفویض آزادی اراده و حدوث و
قدم قرآن و دیگر مطالب قابل توجیه و تاویل آیات قرآنی
آغاز شد و با پیدایش این گونه اختلاف نظرها و دست بندی ها

عده ای خود را از معرکه به دور کشیدند و حالت انزوا و تجرد بخود گرفتند و از مسائل و وفایح روزانه اجتماعی و سیاسی خود را جدا ساختند و به تقوی و عبادت پرداختند و زهاد و عباد نام گرفتند.

پس ازان مخصوصاً از زبان حکومت معاویه و رویه‌ای ناپسند او نسبت باصول و فروع دین اسلام و متمگری های بسیاری که دربارہ مردم مخصوصاً ملت های غیر عرب روامید اشت و بد نبال او خلفایش که اعمال و رویه او را ادامه می دادند یک حالت رخوت و عزلت در مردم بوجود آمد که بتدریج عده ای را در اندیشم ای توجیہات و تاویلاوت دیگری نسبت به آیات قرآن و احکام اسلام انداخت و علاقه خاصی نسبت به ترک عطایقی دنیا و اهتمام بامور آخرت ایجاد کرد و جماعتی بنام نساک پیدا شدند و در این اوان است که پایه ای تصوف اسلامی بنا نهاده شد.

اما تصوف این دوره و انزوا پیروان آن بیشتر برای آن بود که بهتر عبادت کنند و بیشتر به رموز آیات قرآن پی برند و بوسیله اوراد و اذکار بیشتر به خداوند نزدیک شوند و باو تقرب جویند در میخان و آثار زهاد و نساک این دوره از افکار و اصطلاحات صوفیان بعدی از قبیل عشق و محبت "وحدت وجود" فنا و بقا و صحو و سکر "قبض و بسط وجود و حال و محو و اثبات" و مانند آن بهیچ وجه دیده نمی شود.

تصوف در این عهد در واقع طریقه ای عملی بود نه مسائل نظری، زهاد این دوره کاملاً پایند به دین و شریعت بودند و از مجادلات نظری و عملی که بعد ها در تصوف پیدا شد و صوفیه را بنام فرقه مخصوص ممتاز ساخت دور بودند.

84436

در حدود نیمه آخر قرن دوم هجری در میان مسلمانان دسته خاصی پیدا شد که زندگی خاصی و عجیب داشتند و بادیگر مردم از حیث وضع زندگی و رفتار و حالات شباہتی نداشتند که بتدریج نام صوفی بخود گرفتند و بالباس پشمینہ و خشن و زندگی دور از اجتماع و گوشه نشینی و انزوا ممتاز از دیگران شدند کہ یکی از معارف و مشاہیر آنها ابراهیم بن ادعم (۱۶۲ھ) است کہ گویند شہزادہ ای بلخی بودہ و از شہر و مقام خود چشم پوشیدہ در غاری در نزدیکی نیشابور بسر بردہ و چہارده سال در بیا بیا گذرانده بودہ.

در قرن سوم و چہارم ہجری تصوف بمرحلہ رشد و کمال رسیدہ و تصوف از مرحلہ بساطت و سادگی خود کہ در اوایل کار داشتہ در این قرون بترکیب و اشکان گرائیدہ و مسائل نظری مطرح شدہ است. در این قرون تصوف بہ تدبیر و تفکر پرداختہ و از مرحلہ ای عملی کہ در بدو اسر مورد توجہ بودہ بمسائل نظری روی گردانیدہ است و بشرح عقیدہ صوفیہ و عقاید و آرای آنها و تفسیر عبارات و اصطلاحات و الفاظ مخصوص آنها گردیدہ و بہ تالیف و تصنیف کتابہای خاص دربارہ صوفیہ و عقاید و آرای و احوال آنها توجہ شدہ و نخستین آثار و کتب مخصوص در این بارہ بوجود آمدہ کہ اسمای آنها حسب ذیل است.

- (۱) کتاب «اللمع فی التصوف» تالیف ابو نصر عبداللہ بن علی سراج طوسی المتوفی ۳۷۸ ہجری معروف بہ طاووس الفقراء.
- (۲) کتاب «التعرف لمذہب اہل التصوف» تالیف ابوبکر محمد بن اسحاق بخاری کلاآبادی المتوفی ۳۸۰ ہجری معروف بہ تاج الاسلام.

(۳) رساله قشیریه، تألیف زین الاسلام ابوالقاسم عبدالکریم
بن هوازن بن عبدالملک بن طلحه بن محمد قشیری المتوفی
۴۶۵ هجری.

(۴) احیاء العلوم (کیمیای سعادت) تألیف امام محمد «غزالی»
المتوفی ۵۰۵ هجری. سال تألیف ۴۹۰-۵۰۰ هجری. (۱)

(۱) تلخیص مضمون. «نخستین کتابهای مهم عرفانی و تصوف اسلامی تا قرن
پنجم هجری».

بشکریه. مجله ای هند و مردم سال ۱۲ شماره ۱۳۶-۱۳۷.
از انتشارات وزارت فرهنگ و هنر تهران - ایران.

ترجمو:

اسلامي تصوف

اسلام قرآن ۽ رسول جي سنت جي بنياد تي هڪ معتدل دين ۽ مادي توڙي معنوي معائنن دو حق جامع مذهب آهي جيڪو پنهنجن پوءِ لڳن کي اعتدال جي سفارش مان هر قسم جي وڳوڙ کان پاسي رهڻ جي تلقين ڪري ٿو. انهيءَ ئي آڌار تي قرآن ۾ مسلمانن کي متوسط امت مڏيو ويو آهي. (۱)

مطلب ته دنيا جون اهي نعمتون ۽ لذتون جيڪي شرعي لحاظ کان جائز ٿي سگهن ٿيون تن مان فائدو وٺڻ کپي ان مان گڏ آخرت کان به غافل نه رهڻ گهرجي.

انهيءَ مان شايد اهائي مراد آهي ته مسلمانن کي يهودين وانگي رڳو مال ملڪيت ميڙڻ يا دنيا جي عيش عشرت ۾ گم رهڻ نٿو چڱائي نه وري کين اهو سونهيڻ ٿو ته هو نصارن جتان اڳوڻو رهبانيت اختيار ڪري پاڻ کي هن جهان جي نعمتن کان محروم ڪري ڇڏين بلڪ هڪ متوسط امت جي

(۱) و كذلك جعلناكم امت وسط التكونو شهداء علي الناس ويكون الرسول عليكم شهيدا: اسان اهڙيءَ ريت اوهان مسلمانن کي متوسط امت فيصل ڪيو جنهن اوهان انسانن لاءِ دوستيءَ جو باعث ٿي رهو جنهن نموني اسان پيغمبر کي اوهان لاءِ دوستيءَ جو باعث قرار ڏنو آهي (البقره آيت ۱۴۳)

حيثيت ۾ انهن جي لاءِ لازمي آهي ته دنيا ۽ آخرت ٻنهيءَ جو اونو رڪن ۽ ٻنهي جهانن مان فائدو حاصل ڪندا رهن. قرآن ۾ اهڙيون ڪيتريون آيتون آهن جيڪي اعتدال تي دلالت ڪن ٿيون ۽ انهن ۾ مادي توڙي معنوي معاملن ڏانهن ڌيان ڏيڻ جو سٺو ڪيل آهي جن مان هڪ آيت ۾ پيغمبر سان خطاب ڪندي فرمايو وڃي ٿو:

وَأَتَّبِعْ فِي مِمَّا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيْبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ. (القصص آيت ۷۷)

يعني: توکي هر انهي شيءَ جي ڳولا ڪرڻ کپي جيڪا خدا توکي عطا ڪئي آهي. ڪوشش ڪر ته جئن آخرت جي ثواب ۽ سعادت کي حاصل ڪري سگهين. ان مان گڏ دنيا ۾ جيڪي ڪجهه تنهنجي بلي آهي تنهن کي به ڪين وسار، توکان جيترو بچي سگهي خلق سان پلائي ڪندو ره، جئن پالڻهار توتي پال ڪيا آهن، ڪنهن به حالت ۾ زمين تي ڪو فساد برپا نه ڪر ڇاڪاڻ ته خدا فسادين کي پسند نٿو ڪري. ڪيتريون حديثون پڻ موجود آهن جن جي وسيلي پيغمبر پنهنجن ماڻهن کي اعتدال تي عمل ڪرڻ ۽ هر ڳالهه ۾ وڳوڙ کان پاسي وٺڻ جي تلقين ڪئي آهي، ايستائين جو الاهي عبادت لاءِ به وڻائين اعتدال جي هدايت ملي ٿي، پاڻ سڳورا پڻ اعتدال ۽ سادگيءَ جو مظهر هئا. تنهن کان سواءِ ”اسلام ۾ ڪابه رهبانيت ناهي“ انهيءَ حديث جي به سڀ ڪنهن کي سڏ هوندي.

اسلام انهيءَ منطق ۽ روش سان حضور جن جي حياتيءَ ۾ مسلمانن درميان وائج وهيو ۽ اهي قرآن توڙي رسول جي

فرمودي کان سواءِ ڪنهن به ٻي ڳالهه کي ڌيان ۾ نه آڻيندا هئا. هنن پنهنجي قول، عمل ۽ سوچ ۾ پورو اتحاد برقرار ٿي رکيو. اتفاق سان جيڪڏهن عقيدتي يا نظر ٿي جو منجهن ڪوبه اختلاف پيدا ٿئي ٿيو ته ان لاءِ رسول ڏانهن رجوع ٿيندا هئا جنهنڪري ڪنهن به اختلاف ختم ٿي پئي ويا.

ليڪن اها حالت گهڻو وقت قائم رهي نه سگهي ۽ حضورجن کان پوءِ ان جي بلڪل پڇاڻي ٿي وئي خاص ڪري جڏهن پيغمبر جي وفات بعد خليفن جي جانشينيءَ واري ڳالهه تي ڪي اختلاف رونما ٿيا ۽ ان کان پوءِ جئن حضرت عثمان جي قتل جو واقعو درپيش آيو ته مسلمانن جي اتحاد ۾ گهاري پئجي وئي، هوريان ڏاڍيان مندن خيال ۽ عقيدا اختلافن جو شڪار ٿيندا ويا جنهن جي نتيجي ۾ مسلمان هڪ ٻي خلاف فرقن ۾ ورهائجي ويا ۽ سياسي اختلافن مان گڏ منجهن مختلف ديني عقيدن جو بنياد به پئجي ويو جا ڳالهه اسلام جي اصل سادگي کي پوئتي رهائي ان جي جدا صورتن ۽ ترڪيبن جو باعث ٿيندي وئي.

اوائل ۾ مسلمانن اسلام جي نالي کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه کي پنهنجي لاءِ پسند نٿي ڪيو. اهو زهد اها پرهيزگاري ۽ اها عبادت جنهن جو مدار اسلامي شعار ۽ احڪام تي هيو سو عملي طرح مسلمانن ۾ موجود ٿي رهيو جنهن جو مقصد فقط اهوئي هيو ته مسلمان انهيءَ خصوصيت مان پاڻ کي ٻين کان مٿاهون ۽ الڳ رکندا آهن.

هنن مان ٿوري تعداد وارا اهي مؤمن جن کي نبي ڪريم جي صحبت جو شرف حاصل ٿيل هيو صحابهءَ سڏبا ٿي ويا، جيڪي انهن وٽان فيضياب ٿيا هئا تن کي تابعين ڪوٺيو پئي ويو، اهي مٿي اسلام جي تعليم واري بيروني سبب عملي ۽ اعتدال واري زندگي مان همڪار هئا ۽ پنهنجن اجتماعي

ڳالهين توڙي مادي زندگيءَ لاءِ هنن شرعي احڪام ۽ حدبندي ذريعي پذيرائي حاصل ٿي ڪئي. هي هر قسم جي وڳوڙ وغيره کان پاسيرا رهندا ٿي آيا. اهي هڪ ئي وقت روزي نماز کي قائم رکندا ٿي آيا ته دين جي واڌاري ۽ اسلامي فتوحات لاءِ به جدوجهد ڪندا ٿي رهيا ۽ هر حالت ۾ سندن جنگ ۽ جهاد جو سلسلو جاري رهندو ٿي آيو: (۱)

ليڪن جنن مٿي ٻڌايو ويو انهيءَ رفتار گهڻي عرصي تائين جڙا نه ڪيو آخر پيغمبر جي لاڏاڻي کان پوءِ سياسي اختلافن جي اثر هيٺ عقيدن جي اختلافن به منهن ڪليو ۽ مسلمانن جي ڪيترن ديني مسئلن درميان جهڙوڪ:

”جبروتفويض“ ارادي جي آزادي، ”حدوث قدم“ قرآن وغيره مطالبن تي جيڪي قرآني آيتن جي توجهه ۽ تاويل جي قابل هئا، هڪ ٻي پٺيان بحث جي شروعات ٿيندي وئي.“

ان ڪري نظرياتي اختلافن مان گڏ ۽ خاص ڪري فرق بندي واريءَ حالت ۾ ڪن ماڻهن پاڻ کي تنازعن کان پري رکي گوشي نشيني ۽ اڪيلائي جي راهه ورتي هنن جو نت نئين ذمهن رونما ٿيندڙ ڪنهن به اجتماعي ۽ سياسي مسئلي يا واقعي مان ڪوبه واسطو نه رهيو، هي چٽڪي هر معاملي کان الڳ رهي پنهنجي عبادت ۽ پرهيزگاريءَ ۾ پاڻ کي وڌل رکڻ لڳا جن کي زاهدن ۽ عابدين جي نالي سان منسوب ڪيو ويو.

(۱) انهيءَ جهاد ۾ اها ڳالهه به خاص طور شامل هئي ته انسان کي سماجي اوڻائڻ جي پاڙ پٽ سان گڏ پنهنجي ذاتي اوڻائڻ کي به ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ کپي — مترجم.

انهيءَ کان پوءِ معاويہ جي دور حڪومت ۾ سندس انهيءَ نامناسب روش سبب جيڪا هن اسلام جي اصول ۽ فروع بابت اختيار ڪئي هئي ۽ هن جي ٻين متمڪرين کان جيڪي هن غور عرب قومن لاءِ روا پئي رکيون ۽ سندس خليفن انهن جي پوئواري پئي ڪئي (۱) ماڻهن ۾ هڪ قسم جي نرمي ۽ گوشي نشين جو مادو پيدا ٿيو جنهن اڳتي هلي ڪن کي انهن توجيهن ۽ تاويلن ۾ وجهي ڇڏيو جن جي قرآني آيتن ۽ اسلامي احڪامن مان نسبت هئي. آخرڪار انهيءَ اثر جي ڪري دنيا کي ترڪ ڏيڻ ۽ آخرت جي ثمر حاصل ڪرڻ جي ترغيب وجود ۾ ايندي وئي ۽ نساڪ نالي هڪ جماعت جو پايو پيو.

اهڙيءَ ريت اسلامي تصوف جي پيڙهه وڌي وئي. ليڪن انهيءَ دور جو تصوف ۽ ان جي پوءِ لڳن جي گوشي نشيني محض ان لاءِ هئي ته بهتر عبادت ڪئي وڃي ۽ وڌ ۾ وڌ قرآن جي رمز ڀرين آيتن جي پيروي ٿيڻ ڪپي. ان کان سواءِ ورد ۽ ذڪر وسيلي خدائي قرب حاصل ڪيو وڃي.

هن زماني جي زهاد ۽ نساڪ جي چوڻين ۽ اهڃاڻن ۾ يوئين دور وارن صوفين جي فڪرن ۽ محاورن يعني:

عشق محبت، وحدت وجود، فنا ۽ بقا، صحو ۽ سڪر، قبض ۽ بسط، وجد ۽ حال، محو ۽ اثبات وغيره جي ڪابه ڳالهه نظر نٿي اچي، انهيءَ دور جو تصوف اصل ۾ عملي طريقي وارو هيو جنهن ۾ نظري مسئلا خير ڪي هئا.

(۱) مضمون نگار جي هن راءِ مان مترجم جو اتفاق نه آهي.

ذڪر ڪيل دور جا زاهد پوريءَ طرح دين ۽ شريعت جا پابند هئا (۱) هي انهن عملي ۽ نظرياتي تڪرارن کان جيڪي گهڻو پوءِ تصوف ۾ پيدا ٿيا ۽ جن جي ڪري صوفين کي خاص نالو ۽ امتياز حاصل ٿيو، بلڪل پراهان رهندا ٿي آيا.

ٻي صدي هجري جي پوئين عرصي ۾ مسلمانن اندر ڪي اهڙا ماڻهون پيدا ٿيا جن جي هڪ عجيب ۽ خاص زندگي هئي هنن جي زندگي ۽ رهڻي ڪهڻي توڙي ٻين معاملن جي اهڙي ڪا به لڪا نٿي پئي جا ڪنهن ٻي طبقي مان ٺهڪي ايندڙ هجي. ڪين وقت گذرڻ کان پوءِ صوفيءَ جو نالو ڏنو ويو. هي ڪٿو اوديندڙ، ماڻهن جي ميڙاڪي کان دور رهي اڪيلي زندگي گهاريندڙ، گوشي نشين ٿي جڳ کان جدا رهڻ لڳا جن جي مشاهيرن مان ابراهيم بن ادهر (وفات ۱۶۲ هـ) هڪ بزرگ ۽ برگزیدو شخص ٿي گذريو آهي. چيو وڃي ٿو ته هو بلخ (خراسان) جو شهزادو هيو. هن پنهنجو شهر ۽ گهر ڇڏي نيشاپور جي لڳ زندگيءَ جو ڪافي عرصو هڪ غار ۾ بسر ڪرڻ کان پوءِ چوڏهن ورهين تائين جهنگ جهر جهاڳيو هيو.

ٽين ۽ چوٿين صدي هجري ڌاري تصوف گهڻي پائڻين عروج تي پهچي چڪو هيو ۽ پنهنجي مادگيءَ جي انهيءَ مرحلي کان جو اوائل ۾ ان کي حاصل هيو مختلف ترڪيبن ۽ صورتن ۾ ورهائجي ويو هيو جنهنڪري ڪيئي نظرياتي بحث نروا ٿيندا ويا.

ان دور جو تصوف، تدبير ۽ فڪر ڏانهن راغب ٿيو ۽ انهيءَ عملي مرحلي مان جيڪو ٻن ڳالهين جي ڪري توجهه

(۱) يعني اهو دين جنهن ۾ بادشاهت جو وجود تسليم نٿي ڪيو ويو ۽ اها شريعت جنهن ۾ جاگيرداري ۽ سرمايهداري جي بدعت ڪانه هئي. (مترجم)

لائق هيو صرف نظرياتي مسئلن ڏانهن مائل ٿيو ۽ صرفين جي تصوف جي تشريح مطابق انهن جي عقيدن ۽ رايي تائين محدود رهيو ان کان پوءِ انهن جي رايي جي تجزيي ۽ تعميل، مندن عبارتت، محاورن ۽ خاص لفظن جي تفسير جي شروعات ٿيڻ لڳي. پڇاڙيءَ صوفين جي عقيدن، رايي ۽ احوال ڏانهن ڌيان ڏنو ويو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا ويا جن مان ڪن اهم ڪتابن جا نالا هن ريت آهن:

- (۱) ڪتاب ”اللمع في التصوف“ تاليف ابو نصر عبدالله بن علي سراج طوسي (وفات ۳۷۸ھ) لقب ”طاؤس الفقراء“.
- (۲) ڪتاب ”التعرف لمذهب اهل التصوف“ تاليف ابوبڪر محمد بن اسحاق بخاري ڪلا آبادي (وفات ۳۸۰ھ) لقب ”تاج الاسلام“.
- (۳) رسالو قشيري تاليف زين الاسلام ابوالقاسم عبدالڪريم بن هوازن بن عبدالملڪ بن طلحه بن محمد قشيري (وفات ۴۶۵ھ)
- (۴) احياء العاوم (ڪيميا معادت) تاليف امام محمد غزالي (وفات ۵۰۵ھ) سال تاليف (۴۹۰-۵۰۰ھ) (۱).

(۱) ماهوار هنر و مردم سال ۱۲ نمبر ۱۳۶-۱۳۷ تهران (ايران) تان ورتل.

بزرگان نقشبند درولای سند

دکتر غلام مصطفی خان دانشگاه سند

احیای تعلیم تصوف بین سند در قرن سوم هجری و نهم میلادی از دست شیخ ابو علی مندی (نو مسلم عالم دین) آغاز گردید که از اساتذہ ای شیخ بایزید بسطامی (متوفی ۲۶۱ھ-۸۷۴م) بود ازان بعد همین علم صورت چند طریق را اختیار کرد کہ ازان یک طریقہ نقشبندیہ بشمار می رود.

موسی این طریقہ را خواجہ محمد التالیسوی (متوفی ۵۶۲ھ-۱۱۶۶م) بیان کرده می آید کہ بعد ازان خواجہ عبدالخالق غجدوانی (متوفی ۵۷۵ھ-۱۱۷۹م) این طریقہ را بہ پیشرفت آورد و خواجہ بہاء الدین نقشبندی (متوفی ۷۹۰ھ-۱۲۸۸م) اوراہ عروج رسالید.

در قرن یازدہم هجری و ہفدہم میلادی خواجہ باقی باللہ (متوفی ۱۰۱۲ھ-۱۶۰۳م) و مجدد الف ثانی (متوفی ۱۰۳۴ھ-۱۶۲۴م) در ابتدای دورہ ای ده سالہ سن هجری نامور پیشوایان مذہب را گذشتہ اند کہ علاقہ ای شان بہ سر زمین سند بودہ.

در سند از پیروان اوائل مجدد الف ثانی را شیخ موسی و فرزندش شیخ اسحق مشاہیر همانند قرن را شمرده می آیند خواجہ

محمد معصوم (متوفی ۱۰۶۹ھ-۱۶۵۸م) ابن مجدد الف ثانی پیر
طریقت مخدوم آدم تتوی (متوفی ۱۰۸۰ھ-۱۶۶۹م) را بود کہ از
بعد رحلت خواجہ محمد معصوم بر دست فرزندش شاہ سیف الدین
(متوفی ۱۰۹۶ھ-۱۶۸۵م) بیعت نمود.

از سریدان مخدوم آدم (۱) مخدوم ابوالقاسم نقشبندی (متوفی
۱۱۳۸ھ-۱۷۲۵م) (۲) صوفی شاہ عنایت (شہادت ۱۱۳۰ھ-۱۷۱۷م)
و (۳) مخدوم ابوالحسن داهری (متوفی ۱۱۸۱ھ-۱۷۶۷م) بودند.
مخدوم ابوالقاسم در نخست از مخدوم آدم فیض روحانی
را بحصول آورد در بعد حسب ارشاد ہمین پیر طریقت راجع بہ
سر ہند شدہ در حلقہ ای سریدان شاہ سیف الدین داخل شدہ مخدوم
محمد سعین تتوی (متوفی ۱۱۶۱ھ-۱۷۴۸م) معاصر شاہ ولی اللہ
دہلوی و مصنف کتب متعددہ نیز خواجہ محمد ابوالمساکین
(متوفی ۱۱۴۹ھ-۱۷۳۷م) از سریدان مخدوم ابوالقاسم سربزبور
معروف استندہ.

خواجہ محمد ابوالمساکین، شیخ المشایخ خانوادہ لواری شریف
خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) را پیر طریقت بود کہ در سال
(۱۱۸۸ھ-۱۷۷۴م) این جہان را بدرود کردہ از سریدانش شیخ
عبدالرحیم گرہوری (شہادت ۱۱۹۲ھ-۱۷۷۸م) و قاضی احمد (متوفی
۱۲۲۳ھ-۱۸۰۸م) صاحب تصنیف بودند. علاوہ از این بزرگان
مزید برگزیدگان نقشبندی نیز در سند گذشتہ اند کہ بوسیلہ ای
علم و عرفان ساکنان این سر زمین را اہتدا سی فرمودند چنانکہ:

مخدوم آدم نقشبندی (متوفی ۱۰۶۶ھ-۱۶۵۵م) معاصر مخدوم
آدم تتوی و شاہ فقیر اللہ علوی (متوفی ۱۱۹۵ھ-۱۷۸۰م) و سیاح
محمد بقا (متوفی ۱۱۹۸ھ-۱۷۸۴م) و مخدوم عبدالواحد ثابسی

سیوہانی (متوفی ۱۲۲۴ھ-۱۸۹۰م) و بخدوم محمد ابراہیم توری
 (متوفی ۱۲۲۵ھ-۱۸۱۰م) و سید محمد راشد ابن سید محمد بقا
 موسس خاڑوادہ راشدی (متوفی ۱۲۳۲ھ-۱۸۱۸م) و سید صبغت اللہ
 (متوفی ۱۲۴۶ھ-۱۸۳۹م) بانی حزب حر و همکار سید احمد شہید
 (۱۳۴۱ھ-۱۸۲۶م) و خواجہ نظام الدین مجددی شکارپوری (متوفی
 ۱۲۷۳ھ-۱۸۵۶م) مصنف اسرار و رموز نقشبندیہ و آغا عبدالرحیم
 مجددی متعالوی (متوفی ۱۳۱۴ھ-۱۸۹۶م) و خواجہ عبدالرحمن
 مجددی (متوفی ۱۳۱۵ھ-۱۸۹۷م) وغیرہم۔

ترجمو

سنڌ جا نقشبندي اولياءَ

جناب ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان سنڌ يونيورسٽي

سنڌ ۾ تصوف جي تعليم جي شروعات ٽين صدي هجري (نائين صدي عيسوي) ڌاري شيخ ابو علي سنڌي نالي هڪ نومسلم عالم وٿان ٿي جيڪو شيخ بايزيد بسطامي (وفات ۲۶۱ھ-۸۷۴ع) جو استاد هيو. (۱) ان کان پوءِ هن علم ڪيترن طريقن جي صورت اختيار ڪئي جن مان هڪ نقشبندي طريقو هيو.

انهيءَ طريقي جو باني خواجه محمد تاليسوي (وفات ۱۲ھ-۱۱۶۶ع) پڻايو وڃي ٿو جنهن کان پوءِ خواجه عبدالخالق غجدواني (وفات ۵۷۵ھ-۱۱۷۹ع) هن طريقي کي اڳتي وڌايو ۽ خواجه بهاء الدين نقشبندي (وفات ۷۹۰ھ-۱۳۸۸ع) ۴-روح تي پهچايو. يارهين صدي هجري (سترهين صدي عيسوي) ۾ خواجه باقي بالله (وفات ۱۰۱۲ھ-۱۶۰۳ع) ۵ مجدد الف ثاني ۱۰۳۴ھ-۱۶۲۴ع) هجري سن جي ڏهن هزارن واري شروعاتي دور جا ٻه ناميارا مذهبي اڳواڻ ٿي گذريا آهن جن جو لاڳاپو هند سان هيو.

(۱) تذڪره مشاهير سنڌ مولانا دين محمد وفائي ص ۲۳، شرح شطحيات شيخ ابو محمد روز بهان (۶۰۶ھ-۱۲۰۹ع) جي حوالي سان.

سنڌ اندر مجدد الف ثاني جي اوائلي پوءِ لڳن مان شيخ موسيٰ ۽ سندس فرزند شيخ اسحاق ماڳي صدي جا مشاهير ليکيا وڃن ٿا (۱) مجدد الف ثاني جي فرزند خواجه محمد معصوم (وفات ۱۰۸۹ھ-۱۶۵۸ع) جو مريد مخدوم آدم نٿوي (وفات ۱۰۳۰ھ-۱۶۶۹ع) هيو (۲) جنهن پنهنجي مرشد خواجه محمد معصوم جي رحلت کان پوءِ سندس فرزند شاه سيف الدين (وفات ۱۰۹۶ھ-۱۶۸۵ع) جي هٿ تي بيعت ڪئي (۳).

مخدوم آدم جي مريدن مان مخدوم ابوالقاسم نقشبندي (وفات ۱۱۳۸ھ-۱۷۲۵ع) صوفي شاه عنايت (شهادت ۱۶۱۰ھ-۱۷۱۷ع) ۽ مخدوم ابوالحسن ڏاهري (وفات ۱۱۸۱ھ-۱۷۶۷ع) هئا. مخدوم ابوالقاسم پهريان مخدوم آدم وٽان روحاني فيض حاصل ڪيو پوءِ ان جي ارشاد مطابق سر هند وڃي شاه سيف الدين جو مريد ٿيو. انهيءَ مخدوم جي مريدن مان مخدوم محمد معين نٿوي شاه ولي الله دهلوي جو همعصر ۽ ڪيترن ڪتابن جو مصنف (وفات ۱۱۶۱ھ-۱۷۴۸ع) ۽ خواجه محمد ابوالمساڪين (وفات ۱۱۴۹ھ-۱۷۳۷ع) مشهور آهن.

خواجه محمد ابوالمساڪين لواريءَ جي بزرگ خواجه محمد زمان ”سلطان الاولياء“ وفات (۱۱۸۸ھ-۱۷۷۷ع) جو مرشد هيو جنهن جا مريد شيخ عبدالرحيم گرهوڙي (شهادت ۱۱۹۷ھ-۱۷۷۸ع) ۽ قاضي احمد (وفات ۱۲۲۳ھ-۱۸۰۸ع) هئا جن جا ڪيئي ڪتاب لکيل آهن. انهن بزرگن کان سواءِ سنڌ ۾ ٻيا ڪيئي نقشبندي اولياءَ ٿي گذريا آهن جن پنهنجي علم ۽ عرفان وسيلي هتان جي رهاڪن جي رهنمائي ڪئي جهڙوڪ:

(۱) مڪتوبات امام رباني ج ۳ ص ۶۹-۷۰.

(۲) مڪتوبات معصوميه ج ۲ ص ۶۳-۷۷.

(۳) مڪتوبات شاه سيف الدين نمبر ۶۶.

مخدوم آدم نقشبندي، مخدوم آدم نئوي جو همعصر
 (وفات ۱۰۸۸ھ-۱۵۵۷ع) شاه فقير الله علوي (وفات ۱۱۹۵ھ-
 ۱۷۸۰ع) سيد محمد بقا (وفات ۱۱۹۸ھ-۱۷۸۴ع) مخدوم
 عبدالواحد ثاني سيوهاڻي (وفات ۱۲۲۳ھ-۱۸۰۹ع) مخدوم
 محمد ابراهيم نئوي (وفات ۱۲۲۵ھ-۱۸۱۰ع) سيد محمد راشد
 ولد سيد محمد بقا راشدي خاندان جو باني (وفات ۱۲۳۲ھ-
 ۱۸۱۸ع) سيد صبغت الله حر تحريڪ جو باني ۽ سيد احمد شهيد
 (۱۲۴۱ھ-۱۸۲۲ع) جو ساڻياري (وفات ۱۲۳۶ھ-۱۸۳۱ع) خواجه
 نظام الدين مجدددي شڪارپوري مصنف اسرار و رموز نقشبنديه
 (وفات ۱۲۷۳ھ-۱۸۵۶ع) آغا عبدالرحيم مجدددي مٿيارين وارو
 (وفات ۱۳۱۴ھ-۱۸۹۶ع) خواجه عبدالرحمان مجدددي (وفات
 ۱۳۱۵ھ-۱۸۹۷ع) وغيره. (۱)

(1) ماهوار نئين زندگي ڪراچي مارچ ۱۹۷۵ع ۾ شايع ٿيل مضمون جي
 اختصار ۽ اضافي سان ترتيب ڏنل. جنهن جو فارسي ۾ به ترجمو پيش ڪيو ويو.

"خراج عقیدت"

نقش بندگان کہ بود چون دم عیسیٰ دم شان
مردہ دل زندہ شود از نفس خرم شان
ہمہ در حکمت ایمان بہ فِلاطون مانند
میشود مرہم صد زخم گنہ یک دم شان
ابرنیسان کرم بہ جز محیط فضل اند
یم فیض است ہمہ سالک رشحات نم شان
آہوانند بہ صحرای چہرای وحدت
شود از سایہ ای کثرت چوغزالان رم شان
پاک از تفرقہ ای غیر و بحق جمع دل اند
نقی و اثبات بود نغمہ ای زیرو ہم شان
صاف گویند چو آئینہ مکندر اسرار
قلب شان حق ز کرم ساختہ جام جم شان
بیخود انس خداوند تعالیٰ باشد
از خودی وحشت شان است زہستی دم شان

همچو اکسیر من قلب طلا گرداند
ای خوش آنکس که بود محرم شان همدم شان

حرمت حب حبیب و نظر مجد خلیل
یا رب از رحمت این بنده بکن محرم شان

مخدوم محمد ابراهیم خلیل
”صاحب کلمه مقالات الشعراء“
(متوفی ۱۳۱۷ع)

ز خاک کوی تو، بوی عبیر بسی آید
که سوی دلشدگان دل پذیر بسی آید

(امیر علی شیر بدوائی)

آثار و احوال

سر زمین مند، مسجود دل غمدیده است
خون اسلاف اندرون خاک او پوشیده است (۱)

سر زمین مند گهواره ای اصفیا و اولیاء را سی مانده است کہ
این سرزبوم را بہ تعدیل رشد و زهد تاسین داده علاوه از هموطنان
خویش ساکنان اکنان دور و دراز نیز شرف دعوت معارف
و مصالح را سی بخشیدند چنانچہ بہ تواتر البوہ خالیقی را رونق
حضور شان سی نهاد و از اثمار طمانیت روحانی ہم از عقدہ کشائی
مسائل مادی بهره ور سی گردید.

سلطان الاولیاء حضرت خواجہ محمد زمان از طایفہ ای همانند
برگزیدگان برخاستہ است. وی از پیروان مشایخ دوران حضرت
مخدوم ابوالقاسم نورالحق و حضرت خواجہ محمد ابو المساکین
تتوی بودہ کہ سلسلہ نقشبندیہ از آنها در ولایت مند سرور شد
و گسترش یافت و حضرت خواجہ محمد زمان بدین نہج بنی نوع
انسان را اہتداء سی فرسود.

خانوادہ شان از پشت شانزدهم کہ علاقہ اش بہ مالک
محمد بود سلسلہ ای سہروردیہ سی مانده در انتہا شیخ

(۱) ترجمہ شعر اردو دکترا اقبال لاهوری.

عبداللطیف بن شیخ طیب متعلق به سلسله ای نقشبندیه گردید
 و مورد ترویج همین سلسله را گشت. قبل ازین میخدم آدم تتوی
 نخستین بزرگ بود که بنای سلسله ای نقشبندیه را در خطه ای سند
 نهاد که در استقبال مذکور خواهد شد.

اجداد حضرت سلطان الاولیاء را در قرون قدیم حین زمام
 داری خلیفه هارون الرشید (۵۱۹۳هـ) از دیار عرب تشریف به
 سند آورده در توابع بلده تته متمکن شده بودند. آنجا به امن و
 عافیت زندگانی می کردند اما در اوائل قرن نهم هجری اثنای
 دور آشوب سومرگان و سمگان (فرمان روایان سند) "۷۵۲-۸۲۰ هجری"
 ازین جارخت بسته به ایالت کچ (هند کنونی) رفتند تا هم علاقه ای
 ایشان بدستور به ناحیه سند می ماند سرانجام شیخ عبداللطیف
 کلان [مهورودی] به اصرار و استدعای ارادتمندان خویش بساز
 در سال ۹۱۰ هجری ورود به سر زمین سند نمود (۱).

شیخ موصوف به درجه ای کمال، صاحب علم و عرفان را
 بود و یگانه روزگار که مدام در خلوت بسر می برد و زنها مانند
 بران زمانه به دروازه ای مریدان خویش قدم رنج نمی فرسود
 دوام به زهد و ریاضت کار می داشت و نهال طریقه تصوف را
 می برداخت نیز کتب متعدد به رشحات قلم آراست آن چنان تادم
 واپسین غافل از یاد خدا نماند.

منقول است که روزی ارادتمندانش التماس نمودند که موجب
 کم حدیث مردمان سن رسیده و ضعف ورزیده آزاد از سائر
 انقباض هستند شمارا نیز می باید که از ریاضت شبانه روز قدری

(۱) فردوس العارفین.

محترز باشید۔ ایشان بہ پاسخ فرمودند ہرچہ باد الامسن تادم مرگ فرائض تمامی را از دست نبروایم داد و شما این چنین شعر شوید کہ بالفرض مرا ہیچ یک مستخدم سیر نیست ناگاہ کسی بر در اطاقم رسیدہ مرا صدا می دهد کہ یک تحفہ ای از فلان برای شما تقدیم کردن می خواہم و در عین حال کہ من در استراحت باشم تاہم بزودی از بسترم برخاستہ و دروازہ اطاق را کشودہ همان تحفہ را بدست خواہم آورد۔

در آن حالیکہ جهت حصول نعمت دنیوی مردم را چندان اشتیاق می باشد آنچنان برای تحصیل نعمت الہی خیلی زیاد مشوق شدن می شاید چنانچہ مصرف عبادت مترادف بہ دروازہ کشودن نعمت خداوندی است۔

شیخ عبداللطیف پسر نامدار موسوم بہ شیخ عبدالواحد داشت و ازان پسرش شیخ ابراہیم سعدن انوار الہی را معروف و پسر آن شیخ طیب تارک دنیا مذکور می شود کہ از اخیار و اتقاء دہر بود وی متواتر بہ فاقہ می زیست و زندگانی اش را بہ تمام سادگی می گذرانید و نظیر زہاد ترک از دولت و ثروت می ورزید یک روز مردی ازان زہد انتساب پرسید کہ باید شما از جملہ نعمت های این روزگار معمور باشید در جواب گفتند این چنین نیست البتہ محتاج کسی را نشدن لاشک نعمت عظمی است و در بساط ما ہیچ کمی ازان نیست (۱)۔

شیخ عبداللطیف ثانی [والد بزرگوار حضرت سلطان الاولیا] از اکابر ابرار صاحب جود و سخا و عابد و زاہد بود سرید انش از حد ادب اورا "شیخ حاج" می نامیدند در علوم ظاہری ہم باطنی

(۱) مرغوب الاحباب۔

نظیر نه داشت نیز دریای معرفت و مکتفی بر صبر و شکر می ماند مسکنش در قصبه قدیم لواری بود در طی من طفولیت رهسپار بلده تنه شد آنجا در خدمت اقدس میخدم فیض الله نقشبندی ابن حضرت میخدم آدم تتوی زانوی تلمذ را تم نمود از بعد ارتحالش در سلک تلقین سندان حضرت میخدم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی در آمد و اکثر درخانقاه ایشان بسر می برد.

بیاد باید داشت که همین شیخ عبداللطیف (متوفی ۱۱۴۹ هـ) مدفون نواح قصبه قدیم لواری در ایام صحبت و رغبت میخدم فیض الله سزبور سلسله ای سهروردیه را وداع کرده به سلسله ای نقشبندیه پرداخته بود.

درباره ای احوال خیر تمثال حضرت میخدم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی که از پیشوایان این خانواده یسا کرده سی آید صاحب تحفته الکرام می نویسد: ابوالقاسم نقشبندی ولد درس ابراهیم که از اجداد ارادتمند خاندان شیخ بهاءالدین ذکریا ملتانی بوده می باشد.

درس ابراهیم اول وارد تنه شده آنجا به وفور بزرگی در گذشت بعد از او ابوالقاسم فرزند رشیدش بکمالات علمی و عملی از اجله ای مشایخ صاحب حال و قال بر آمده عالمی را به فیض متکاثر رسانید، صحبتش گم گشتگان بادیه ضلالت را به شاه راه نجات فائز کردی بسا بزرگ از خدمتش به مقصد رسیدند خوارق کراماتش زیاده از انداز تحریر و تقریر است که جهانی به ظهور آن شاهد کافی، خدام آن خاندان بمزید علم و ایقان معروف از اولادش مسمی احمد جوانی به سیمای رشد برخاسته در عنقوان

شاب واصل رحمت و هاب گردید اکنون (۱۱۸۱ هجری) از نباثر
آن بزرگ دین سالک راه یقین احدی وجود ندارد (۱)

در تحفته الطاهرین همین طور ثبت است: ابوالقاسم از درگاه
فیض بارگاه حضرت شاه سیف الدین بن عروت الوثقی حضرت خواجہ
محمد معصوم بن امام ربانی مجدد الف ثانی حضرت شیخ احمد
سرہندی فیض یاب و فضایل ماب شدند می گویند کہ در ابتدای
صحبتی چند بہ خدمت مخدوم آدم تتوی بسر برد کہ صاحب
مقامات جمیل و کرامات جلیل بود، و تاریک دلان را بہ شعل
ہدایت و تیرہ درونان را بہ چراغ معرفت رهنمونی می کردہ
وی از سریدان حضرت خواجہ محمد معصوم عروت الوثقی بود (۲)

روزی حضرت مخدوم آدم بہ حضرت ابوالقاسم فرمودند
کہ استعداد شما بغایت عالی می نماید ازین مورد اگر در سرہند
سبارک بروید شاید بہ قدر بلند استعدادی افاضہ ایادی فیوض شود
باین فرمودہ حالی شوق سرہند مبارک ایشان را دامنگیر شد و
مستعد روانگی شدہ در خدمت حضرت شاه سیف الدین رسیدہ تحصیل
علوم باطنیہ و مشاہدہ ای عروجات و نزولات مقامات را نمودند.

بدین نسق کرات و سرات بہ سرہند مبارک می رفتند
فوبت ثالث حضرت سرشد وقت وداع بہ سرید سعید تحکیم نمود
کہ بروید در ولای سند و احیاء طریقت را بکنید کہ سہاسلہ ای

(۱) تحفته الکرام میر علی شیر قانع تتوی جلد سوم ص ۲۳۶.

(۲) تحفته الطاهرین، شیخ محمد اعظم تتوی ص ۷۸ تصحیح و تفسیر آء در
عام درانی، تکملہ مقالات الشعراء مخدوم محمد ابراہیم خلیل تتوی (متوفی
۱۳۱۷ھ) بہ تصحیح و حواشی سید حسام الدین راشدی ص ۱۷۸-۱۸۶ و ۲۴۵.
از انتشارات سندي ادبي بورد حیدرآباد سند.

ما و شما یکنائی پیدا کرد پس در سند تشریف آوردند و به تصویب احیاء طریقت فرمودند بدان مشابه که نه تنها رجال سند بلکه از ولایات بعیده نیز بسیاری از طلباء فیض یاب می شدند.

بعاقبت چونکه فیض بخشی آن جناب رطب و یابس را منور گردانید و قنادیل قلوب را به انوار و اذکار ایشان روشن گردید ارادت و عقیدت خلاق روز افزون شد تا آنکه جوق در جوق خلایق از هر جانب آمدن آغازیدند و از دست مبارک آن والا تبار احیاء طریقت چنانچه باید مفتوح گشت.

لاشک صحبتش کم شدگان بادیه ضلالت را به شارع نجات فائز می کرد و بزرگان لا تعداد از خدمتش به نیل و مرام می رسیدند ایشان بتاریخ هفتم شهر شعبان در سال ۱۱۳۸ هجری به گلزار اعلیٰ علیین خرابیدند تا تاریخ ارتحال شان منقوش بقبره واقع کوهچه مکلی (تمه سند) ۴ین چنین است.

بسال وصل او هاتف بفرمود

بوالقاسم سراسر نور حق بود

(۱۱۳۸ هجری)

از طومار سلاسل (میر علی شیر قانع) ظاهر است که بزرگان ذیل از حضرت ابوالقاسم نقشبندی فیض یافتند و بیعت کردند.

(۱) مخدوم محمد معین ولد مخدوم محمد امین تتوی.

(۲) الشیخ یحییٰ عرب که در مدینه منوره احیاء طریقت نقشبندی را نمود.

(۳) بیان عبدالوالی برادر عبدالباقی واعظ.

(۴) مخدوم ضیاء الدین دانشمند معروف تتوی.

(۵) سید محمد ناصر ولد سید نعمت الله شکر الاهی شیرازی.

- (۶) سید عبدالله ولد سید نعمت‌الله شکر الاهی شیرازی.
 (۷) میخدوم عنایت‌الله بصیر واعظ تتوی.
 (۸) میر سرنضی ولد میر کمال‌الدین خان رضوی.
 (۹) میان عبدالباقی واعظ ساکن اگهم و ستعلوی.
 (۱۰) میان محمد (خواجہ ابوالمساکین) نمیره میخدوم آدم تتوی ازو خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) نیز سید شکرالاهی شیرازی (متوفی ۱۱۶۱ھ) از خانواده ای سید شکرالله اول نزیل سند از شیراز (متوفی قبل ۹۶۲ھ) کہ از دودمان عبدالله الحسین الدشتکی شیرازی بوده وغیرهم.

عدہ ای از شعراء نامدار آنچه در مدح میخدوم بمدوح سروده اند اینجا درج کرده می آید:

خواجہ خواجگان ابوالقاسم

سرور سروران ابوالقاسم

در طریق هدایت و ارشاد

رہبر سالکان ابوالقاسم

طالبان رہ حقیقت را

باید زبند زمان ابوالقاسم

ہست ہر دم بساز اہل حجاز

نغمہ ای قدم میان ابوالقاسم

برسریر قلوب اہل زمان

مثل شاہ جهان ابوالقاسم

گشت بستان قربت حق را

قمری خوش بیان ابوالقاسم

شده مقدم نشین حضرت ح-ق
هر که خواند بجان ابوالقاسم

محمد بلال طالب

(تکمله مقالات الشعراء ص ۳۶۵)

خواجہ ای ما جناب نورالحق

مرشد شیخ و شاب نورالحق

بر زمین شاه برفلک ماه است

هر که شد باریاب نورالحق

جگر کفر را کباب نمود

هست تیغ خوش آب نورالحق

خیمه ای است و هدایت را

گشت مثل طناب نورالحق

فتح شد رحمت خدا بروی

کوفته هر که بباب نورالحق

ست لایعقل از غلایق شد

هر که نوشد شراب نورالحق

نمود جز محاسبه انفس

ای محاسب حساب نورالحق

غیر حق حک شود ز لوح دلست

گر بیخواند کتاب نورالحق

کرد تعمیر دین خود آنکس
کز تعشق خراب نورالحق

ای خلیل از کمال شاست نفس
من خطایم ثواب نورالحق

مخدوم محمد ابراهیم 'خلیل' تتوی
(تکمله مقالات الشعراء ص ۳۶۶)

حضرت خواجه محمد ابوالمساکین (پیر و مرشد حضرت
سلطان الاولیاء) بن مخدوم محمد اشرف بن حضرت مخدوم آدم
تتوی، روشن گر آئینه ای مشیخت جدو پدر برآمده (۱) از بعد
وفات والد بزرگوار مخدوم محمد اشرف در آغوش تربیت حضرت
مخدوم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی علوم ظاهری و باطنی را به
تکمیل رسانید.

هنگام واقعه ای حضرت ابوالقاسم جمیع سریدانش خواهش
نمودند که ایشان امانت روحانی را به فرزند خویش، شیخ ابراهیم
تفویض نمایند لکن حضرت موصوف بجایش حضرت خواجه
ابوالمساکین را یاد می فرمود که همان وقت حاضر خدمت نبوده
چون خواجه ابوالمساکین باز آمد حسب توصیه ای پیر و مرشد
مراجعت به مزار شان کردو حامل امانت روحانی را گردید (۲)
خواجه موصوف در سال ۱۱۴۹ هجری بتاریخ نهم ذی الحج داعی
اجل را لبیک گفت، جسدش به دیار عرب در مکه معظمه متصل

(۱) تحفته الکرام جلد ۳ ص ۲۳۵، سیر علی شیر قانع تتوی.

مرتب دکتر نبی بخش خان بلوچ.

(۲) تحفته الکرام ج ۳ ص ۲۳۵.

دروازه حجره ای حضرت ام المؤمنین خدیجہ الکبریٰ بردست راست
تامین یافت (۱)

روشن ازوی مکارم دین بود
آنکه خواجہ ابوالمساکین 'رح' بود
فیض بخش، زبان، فیض نشان
که سراپا فضائل آئین بود
نام او حرز جان سریدان را
که طریقت ازو به تامین بود
خواجہ ای روزگار و رهبر راه
ره نور ده که سخت و سنگین بود
رحمت حق به 'مرد حق' باشد
آنکه چون نام صدق آگین بود

..... 'نیاز'

۸-۴-۴۷۶

جلیل القدر، خواجہ ابوالمساکین چنانچه بتاریخ نهم ذی الحج
چشم از این جهان بسته لذا عرس سراپا قدس ایشان را سالیانہ
برخانقاه حضرت سلطان الاولیاء در قصبہ لواری شریف انعقاد
پذیر می شود و حسب موقوع آمد و شد معتقدین را اجراء
می یابد.

(۱) حدیقتہ الاولیاء، سید عبدالقادر تنوئی ص ۱۲۰.

در آن حالیکه ذکر خیر سلسله ای نقشبندی را روبه انسجام آورده، سی شاید که سخن درباره سلسله ای نقشبندی روان داشته باشد:

این سلسله در اوائل موسوم به سلسله ای خواجگان شده. بین حوزه ای ترکستان از دست خواجه محمد القالیسوی (۵۶۲ھ) تاسیس یافت ازان بعد اورا خواجه عبدالغنی غجدوانی [۵۷۵ھ] بفروغ آورد لکن همین سلسله را که بر بام عروج رسانیده آن نابغه ای نبیل حضرت خواجه بهاء الدین نقشبندی [۵۹۰ھ] بود و بدین نسبت سلسله ای خواجگان منسوب به سلسله ای نقشبندی شده به پیش رفت زیاد رسید [۱]

همین سلسله را حضرت خواجه محمد باقری بالله [متوفی ۱۰۱۲ھ] وسط فلمروئی شهنشاه جلال الدین اکبر سروج و مترقی در شب قاره ساخت و خلفایش یکی بعد دیگری آنرا در بلاد نزد و دورتداول نمودند که از آنها شیخ المشایخ حضرت شیخ احمد بن مخدوم عبدالاحد سرهندی معروف به سجدد الف ثانی امام ربانی [متولد ۱۴ شعبان [۵۹۱ھ] باختص یاد کرده می آیند.

سلسله ای نسب ایشان را به امیر المؤمنین حضرت عمر ابن الخطاب می رسد شیخ احمد در اوائل از تعلیمات والد بزرگوار حضرت شیخ عبدالاحد [متوفی ۱۰۰۷ھ] مستفیض شده که علاقه به طایفه ای چشتیه و قادریه سی داشت چنانچه سروی است که:

وقتی که شیخ عبدالاحد قریب الوصال گردید خرقه ای خلافت چشتیه را که شیخ عبدالقدوس گنگوهی باوداده و حرفه ای

(۱) تذکره صوفیای سرحد، اعجاز الحق قدوسی ص ۴۴-۴۵ و ۱۳۴ از انتشارات مرکز اردو بورد لاهور.

خلافت قادریہ کہ شاہ کمال کیتھلی آن را سپردہ بودند بہ شیخ احمد عطا کردہ اورا جالشین خویش متعین فرمودہ چنانکہ وی نوشتہ است .

»این فقیر را نسبت فردیت از پدر بزرگوار خود حاصل شدہ و پدر بزرگوار را از عزیز (شاہ کمال) کہ جذب قوی داشتند و بخوارق مشہور بودند بدست آمدہ و این درویش را توفیق عبادات نافلہ خصوصاً ادای صلوات نافلہ از پدر وی است و پدر بزرگوار را این سعادت از شیخ خود (شیخ عبدالقدوس) کہ در سلسلہ ای چشتیہ بودند حاصل شدہ بودہ« (۱)

شیخ احمد بعد از ان در خدمت و صحبت حضرت خواجہ باقی باللہ بہ سلسلہ ای نقشبندیہ در آمدند و در زمانہ (۱۰۰۸ھ) بردست خواجہ تبریز بیعت کردند و از بعد عبور ریاضت و مجاہدہ مشرف بہ خرقہ ای خلافت گردیدند چون پیر طریقت ایشان را در گذشت باز بہ مولد خویش (سرہند شریف) رسیدہ سلسلہ ای ارشاد و ہدایت را آغاز نمودند تا در سال ۱۰۲۹ھ فیوض و برکات مجددانہ ایشان را مابین ہند و سند خیلی گسترش گزید آن جناب معلی القاب بتاریخ ۱۸ صفر ۱۰۳۴ھ واصل باللہ شدند [۲]

حضرت امام ریائی اگرچہ در تاسین نظام شرعی مسی کوشیدند تاہم بعض اوقات جولانی طبع رندانہ را بلا تردد اظہار می نمودند کہ نمونہ ای از ارشادات ایشان بدین طور است:

(۱) حیات مجدد ص ۲-۴ پروفیسور محمد فرمان بحوالہ «اسیاء و معاد».

(۲) تذکرہ صوفیای سند اعجاز الحق قدوسی ص ۵۳.

نیاز طریقت ازین است تا که جهت تهیه ای تکالیفات شرعی تسهیل پیدا شود و یقین استدلالی را عوض به کشف شود که مورد اطمینان تمامی را باشد اگر مشاهده و مکاشفه خلاف شرع باشد آن را بقدرنیم جو هم نباید قبول کرد.

نیز فرموده:

ای دریغا که این شریعت ملت آبائی است
ملت ما کافری و ملت ترسائی است

کفر و ایمان هردو زلف و روی آن زیبائی است
کفر و ایمان هردو اندر راه سائکتائی است (۱)

در سند همین سلسله بوساطت حضرت مخدوم آدم نتوی و حضرت شیخ ابوالقاسم نقشبندی نیز بتوسل حضرت خواجه ابوالمساکین تا به دودمان حضرت سلطان الاولیاء توسیع یافت و نقش و نگار نقشبندیان را در این خطم جاگزید.

صاحب تکمله مقالات الشعراء رقم نموده:

آنکه طریقه ای جلیله نقشبندیه را در سند گویا نام نبود و طریقه ای قادریه و سهروردیه بسیار غلبه داشتند، در تمام سند یک نفس نفیس مخدوم المخادیم مخدوم آدم تستوی طریقه ای نقشبندیه داشتند و بس که دو طریقه موصوف غلبه داشتند، کسی باین طریقه مائل نمی شد.

(۱) حیات مجدد ص ۹ و ۸۱ پروفیسور محمد فرمان بجواله مکتوبات امام ربانی
(یکی از مطبوعات مجلس ترقی ادب لاهور)

لاکن همین طریقہ از برکات فیض درجات مخدوم آدم و مخدوم ابوالقاسم چندان عروج پذیرفت کہ حضرت شاہ ضیاءالدین الحق سرہندی در سند تشریف آورده از زیارت حضرت نورالحق [ابوالقاسم] فارغ شدند، فرمودند کہ این بزرگوار "خورشید مکی" است و چون نوبت دیگر بمراقبہ ای این درگاہ دبر کشیدند پس از فراغ فرمودند کہ "یک خانقاہی از سرہند مبارک است" [ص ۱۸۳]

نیز نوشتہ:

ارادت و عقیدت خانی [در زندگانی حضرت ابوالقاسم] روز افزون شد تا آنکہ جوق در جوق خلائق از ہر جانب آمدن آغازیدند و از دست مبارک آن والاتبار احیاء طریقت چنانچہ باید مفتوح گشت [ص ۱۸۵]

حضرت خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) بتاریخ ۲۲ رمضان (۱۲۲۵ھ-۱۷۱۳م) رونق افزای این جهان را شدند. قبل ازین قطب الاقطاب حضرت مخدوم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی دربارہ ورود مسعود ایشان بشارت بہ شیخ عبدالطیف (والد بزرگوارش) و خواجہ ابوالمساکین فرمودہ بودند.

روشن از پرتو رویش نظری خواهد شد!

حضرت خواجہ زمان از بعد تجصیل اولین دورہ ای تعلیم راجع بہ بلدہ تہ و راغب بمدرسہ عالیہ مخدوم محمد صادق (۱)

(۱) مخدوم محمد صادق نقشبندی ولد مخدوم عبدالجمیل سندی (متوفی ۱۱۵۴ھ) پسرش مخدوم ابوالحسن محدث (متوفی ۱۱۸۷ھ) بہ حرمین شریفین رفتہ نمود و افسی کرد بعدہ فرزندش مخدوم محمد حیات سندی (متوفی ۱۱۶۳ھ) کہ مدرسہ آرای مدینہ طیبہ بود در آن سرزمین اعلم علماء و اقدم فضلا زیستہ سرآمد محدثان بانمال و سرگرو مدرسان صاحب قال و حال بودہ (تجلیۃ الکرام ص ۲۳۵)

شدند که از شاهیر دوران و دادا حضرت میخدوم محمد اشرف ابن میخدوم آدم تتوی و سرید سعید عوارف المعارف حضرت شاه عبداللطیف را بود.

در طی تکمیل علوم ظاهری راه و رسم خواجہ زسان را بہ خواجہ دوران حضرت محمد ابوالمساکین پیوست کہ در آن ایام سکونت پذیر بہ تہہ بودند. او شان بیک نظر حس کردند کہ فی الواقع این همان جادہ پیمای کشف و کرامت است کہ شیخ الشیوخ حضرت شیخ ابوالقاسم نورالحق برایش بشارت فرمودہ بودند چنانکہ بتواتر ایشان را بہ خانقاہ سی خواندند و خواجہ زسان بتدریج شناگر بجز طریقت رقم گردیدند کہ خود سی فرمایند:

”روزی کہ جرقہ ای محبت حق را بدرونم روشن گشت هیچ لذت از مشاغل کتب نیافتم در ابتدا رضای من چنان نبود کہ واردات خویش را بہ کسی واضح کنم از این علت بظاہر کتاب در بغل نہادہ بمدرسہ سی شتافتم و چون بیخانہ باز سی گشتم برآقبہ سی پرداختم و مساعی سی کردم کہ زنیار کسی مطلع از این حال نشودہ تاوقتیکہ حضرت خواجہ ابوالمساکین رخصتم نہادند هیچ کدام را آگاہ از این امرار نمی ساختم پس بلانردد تمام اوقات را بہ خانقاہ صرف نمودن آغازیدم.“

میخدوم محمد ابراہیم خلیل نوشتہ اند:

”زبدہ اصحاب ارشاد خواجہ محمد زسان چون در بلادہ تہہ برای طالب علوم ظاہری آمدند نظر بہ نسبت قدیمہ ہم خدمت حضرت شیخ حاج کہ عبارت از پیرایہ ای اصحاب کمال خواجہ ابوالمساکین بودند مشرف سی شد و خدمت آن جناب را سلاک امور دین دانستہ مراتب اعزاز را سی اندوخت تماثل شان نظیر مور و ماہ چندان

مهم بیکدیگر بود که جمیع اصحاب و احباب را مبتلای رشک و محو حیرت می داشت.

روزی حضرت خواجه ابوالمساکین به تقریبی برای ملاقات یکی از بزرگان بلده تشریف فرما شدند و خواجه محمد زبیر را فرمودند که عزیز من تو همراه ما باش! وی دست انقیاد بر سینم ای عقیدت بست.

از آنجا که حضرت ابوالمساکین هم نظر به سنت و تعیت پیر و مرشد حضرت ابوالقاسم نقشبندی لباس عمده و متشرع می پوشیدند و ایام شبنم بود که وقتی از سبب قدم فشانی آنجناب اثر خاک بداسن ایشان طاری شده خواجه محمد زبیر این اثر ناگوار گردید و التماس کرد که حضرت حکم فرمایند تا که اثر خاک را از قبای شما دور سازم آن جناب کرشمه ای کرم نموده پیام فرمودند خواجه زبیر همان اثر خاک را بچندین چاره گری بر افشاند آخر چون افشانده نشده بدین آورده و آن را مکیده زائل کرد.

خواجه ابوالمساکین را این خدمت خیلی منظور نظر شده. فرمودند که عزیز من! تو نمی خواستی که این مقدار غبار در داسن ما باشد؟ گفت آری دلم نمی خواست دگر از طریق ادب ساعتی ساکت بمانم و گفتم که باشد از خود زائل شود اما چونکه آن نمناک بود نرفت و ناچار شده عرض کردم فرمودند آفرین باد!

اولین سبب رغبت حضرت خواجه دوران به حضرت خواجه زبیر از این شد بعد چه جان فشانی که نکرد و چه مهربانی که ندید خواجه زبیر غرق دریای عقیدت بود و خواجه دوران نور افشان شفقت آن محو مطلق را می ماند این هادی طریق حق و

آن طالب صادق ایشان حبل المتین و ائق آن قربان انوار ارشاد
مخدوم و ایشان فیاض اسرار مکتوم آن عاشق مثال بلبل و ایشان
معشوق برنگ گل آن جانباز بطور پرواز و ایشان نوربخش چو
شمع کاشانه۔ الغرض بان جوشا جوش عشق و صحبت گردید و
رسید به آنچه رسید۔

بین کم رندان چه ریاضت بردند
تا در این مرحله پا افشر دهند

هرچند کسی اخلاق خود را مرضیه می داند و دیدن و
ادب خویش را مرضیه می شناسد لاسیما اهل دنیا خود را پسندیده
شیم و حمیده سجیه تصور اند۔ اما اولیاء اللہ را آنچه او سبحانه
حسن اخلاق عطا فرموده است طرز وی جداورسز وی دیگر است
چه این برگزیدگان هرچه کنند از صمیم دل کنند بیخلاف دنیا داران
که این جا تصنع و ظاهرداری است۔

مثال این مقال و تفصیل همین اجمال آنکه حضرت خواجه
محمد زمان باوجود آن دیده معرفت و دیندگی کرامت و کبر و فر
ولایت و طمطراق رشادت هرگاه ازده خود جهت استفادہ و استفادہ
از زیارات مکانات متبرکه حضرت مخدوم ابوالقاسم و حضرت
مخدوم آدم قدس سرہ می آمد سواری ستور کجا که کفش دریا
نمی انداخت اگر کسی در این باب می گفت می فرمود کسی
بجانب سرشداں رفتن و کفش به پا کردن دور از ادب است و بعد
از قوانین طالب سبحان اللہ چه خوش گفت آن که گفت:

کردم از عقل سوالی کہ بگو ایمان چیست؟
عقل در گوش دلم گفت کہ ایمان ادب است!

(رک تکمات مقالات الشعراء ص ۲۸۵ تا ۲۸۸)

حضرت خواجہ محمد ابوالمساکین درحین حیات خویش اجازہ
تعلیم طریقت را بہ خواجہ محمد زسان تفویض کردند کہ از دست
ایشان سرقوم:

و يقول الشيخ محمد لما كان الاخ في السلك
محمد الزسان سلك في سلك الارادته و صحب مع
المسكين صحبت كثيره اجزته به تعليم الطريقة و
شرط الاجازته الاستقامة على الشريعة و الطريقة
والسلام! (۱)

سی گوید شیخ محمد:

چنانکہ برادر من در راه خدا محمد زسان بسلك ارادت
در آئندہ و صحبت كثير بدایع مسکن نمودہ اورا اجازہ
ای تعلیم طریقت را بداعم براین شرط کہ وی قائم
بہ شریعت و طریقت خواهد ماند والسلام!

بعد ازان دستار مبارک را از سراقدهس فرود آورده بر سر
خواجہ محمد زسان نهاد و او را بر سر مسند نشانده جمیع سریدان را
فرمان داد کہ دست در دست کرده بیعت از خواجہ زسان کنند،
نیز فرمود کہ هیچ کدام کہ بیعت ایشان نخواهد کرد از سریدان
سائست.

گفته اند کہ هیچ یک از مشایخ قدیم تا امروز همچین
اجازہ را بہ سریدی نداد کہ در زندگانی خود سرید خود را
بر مسند نشانده اسر بیعت بہ سریدان خویش نمود:

(۱) فتح الفضل، شیخ عبدالرحیم گروہری.

هر که شد مجرم دل در حرم ناز بماند
و آنکه این کار ندانست در انکار بماند

حضرت خواجه ابوالمساکین از بعد عرصه ای مختصر خانقاه
خویش را به نجوید حضرت خواجه محمد زمان داده شازم دیوار
مقدس گردید و به آخر آنجا در جوار رحمت آرامیده.

خواجه زمان پس از بدوود حضرت پیر و مرشد چند ایام
به خانقاه ایشان در بلده تتم ماند و خلافتی را به خواری نوازش
فرمود لاکن علماء ظاهر به ایشان رویه عناد نهادند از این موارد
دل برداشته تتم را خیرباد گفته در قصبه ای قدیم لواری ناحیه
بان و از قسمت حیدرآباد سند که زاد بوم آبای ایشان را بود
اقامت پذیر شده حسب نحوه سلسله ای نقشبندیه را اجرا نمودند
بقول شاعر:

هر چه بادا باد ما کشتی در آب انداختیم

میر علی شیر قانع می نویسد:

خواجه محمد زمان عالمی را از دریای فیض سیراب مسمی
سازند اکثر مردمان بدین اعتقاد هستند که وجودش در این وقت به
عنایت بینظیر است. اگرچه هیچ درآمد مال و زر را نمی دارند
تا هم سهمان خانه ای ایشان را جاری و ساری است (ص ۱۴۶۸)

دوران سکونت لواری رشد و زهد ایشان را آنچنان نمود
که شوره اش از سند تا به هند رسیده و مردمان همچون سراج
روان تمایلی به تقرب ایشان کردند آنجناب علاوه از عنای فیوض
روحانی و دولت ایمانی خدمات دنیوی را نیز باصلح سر انجام
می دادند.

نیز دروی است که حضرت خواجہ محمد زمان حسب دستور دوام انبار غلہ را برای آ شہزخانہ مہیا سی داشت و مالیانہ انواع غلہ را برای مصرف سریدان خرید سی نمود کہ بہ تخمینہ ای سی تا چہل خروار سی بود و زر نقد آنچه سی شد از خرقد ای خویش سی داد (۱)

ایشان خیلی مستغنی متصف اند و احتیاج اکرام شاہان عصر را بجزیال نمی گنجانیدند در آن حالیکہ ہیچ زمین سزروعی و جاگیر سوروئی نمی داشتندونی اخراجات را بصورت لوازمات از ارادتمندان خویش سی پذیرفتند کہ ارشاد ایشان بود:

”ما از ان گروہ پیران و سرشدان نیستیم کہ وارد ہمہ اطاق سریدان گردیدہ و در یوزہ گری سی نمایند بر ما واجب است کہ ہم تربیت روحانی و باطنی سریدان خویش را کنیم و ہم او شان را جهت حصول ادور مادی بہ توجہ و امداد خود یاد آوریم.“

میان غلام شاہ فرمان روای سند (۱۱۷۰-۱۱۸۶ھ) از بسکہ ارادت بہ اولیای کرام سی داشت و احترام ایشان را موجب افتخار سی پنداشت، بارہا حضرت خواجہ زمان را بہ جاگیر بخشہ یاد فرمود اما آن جناب این چنین عنایات و انعام را در خور اعتنا ندانستند و بہ تکرار بی نیاز ماندند در آنحالیکہ برخی از بزرگان دین و پیشوایان طریقت صاحب غلام شاہ والی مزبور را مانده منتفع از مراتب آن سرکار سی گردیدند یکبار ہمین غلام شاہ نامہ ای نیاز بخدمت آن صاحب امتیاز فرستادہ درخواست نمود:

(۱) مضمون علامہ غلام مصطفی قاسمی بحوالہ ”گلشن اولیاء“ خلیفہ محمود نظامانی ماہنامہ الرحیم حیدرآباد سند ۱-۷۲م.

قبلہ گاہ من!

ما فرمان روایان عہد آن چنان دستگیر بہ کاروبار
کشور و رعیت سی مانیم کہ نمی توانیم فراغت از
برای دست بوسی شما یابیم و از شما التماس دعا
را بکنیم باری اگر آن جناب قدم رنج فرسودہ نیاز
کیشان را مستفیض از زیارت فیض بشارت گردانند
تا حیات ممنون کرم و شکرگذار شما خواهیم شد.

حضرت خواجہ در جواب نوشتند:

ما فقیران را مصائب مسافرت هموار برخویشتن
کردن امر محال است شما آشفی دارید کہ ما از
کاشانہ ای فقیرانہ دعاگوی شما بدرگاہ رب العزت
استیم والسلام (۱)

این بود ولایت و کرامت ایشان را کہ از الطاف و التفات
شاهان رو گردانیدہ مہرورف تہذیب و تاسین عوام الناس را سی
ماندند۔ لاشک قدرت ایشان پدینگو نہ سی باید بشود کہ قادر بر
اذہان سردسان باشند و خویشتن را از بارگاہ بادشاہان باز دارند و
راجع بہ خلق و خدا شوند نیز مستعد باشند کہ اگر شاہان وقت بہ
پیشہ ای مردم آزاری بپر دازند او شان را از بیگناہی خلق و از
عذاب الاهی مستنہم سازند تاکہ پیروی دین و پیشروی دنیا را
سدود نگردند۔

(۱) مضمون مولانا غلام محمد گرامی مرحوم، ترجمہ حواری شریف ص ۲۲

ہر چند کہ فرسانروای مند میان غلام شاہ پہ نہایت رعایا پرور و مہین دوست بود و محاسن آن را مانند نمی بود تاہم خواجہ زسان محترز از تقرب ایشان ساند کہ وضع اصحاب طریقت و ارباب شریعت را این طور بودن می بایست.

حضرت ایشان بدین دستور و بطریق احسن "افضل الا شمال خدمتہ اناس را معمول گردانیدہ در قصبہ ای قدیم لواری زندگی می کردند و بہ صراط مستقیم پی می بردند۔ کہ از سرور ایام جهت خرابی دریا اراضی آن نواح رو بہ شور نہاد و تمام آب چاہ و چشمہ ناتاہیں مصرف ماند ناچار ازان جا کوچ کردہ بر مسافت چند فرسخ قدم فرمودہ قریہ ای در بام لواری درسن (۱۱۵۰ھ) استوار کردہ تشریف داشتند و ہمان سال جاوس ایشان را اسضاء گردید (۱)

الان می باید کہ بطور معرفی جزوی متوجہ بہ اصل و عمل فلسفہ ای تصوف شدہ باشد۔ قبل ازان کہ آرای مختلفہ را در این مباحثہ تقدیم کردہ آید رجوع بایشیاس قضاوت اساس حضرت مولای روم را می شویم تا کہ اختلاف علماء ظاہر را تصفیہ گردد و ہم تشفی قارئین! حضرت مولای روم دربارہ ای چگونگی استزاج شریعت و طریقت می فرمایند۔

بہ انکہ شریعت ہمچو شمعنی است کہ راہ می نماید چہون در راہ آمدی این رفتن تو طریقت است و چون بمقصود رسیدی آن حقیقت است حاصل آنکہ شریعت ہمچو علم کیمیا آسوخن است از استاد یا از کتاب و طریقت استعمال کردن داروہا و مس را در کیمیا مالدین و حقیقت زر شدن مس! یا مثال شریعت ہمچو علم طب

(۱) اورد المحدثی خواجہ گل محمد خان حضرت سلطان الاولیاء رح.

آموختن است و طریقت پرهیز کردن بموجب علم طب و دارو خوردن
و حقیقت صحت یافتن. (۱)

یعنی: طریقت بسی شریعت نیست واصل!
حقیقت بسی طریقت نیست حاصل
تمام آنی اگر اندر طریقت
عیان گردد بتو نور حقیقت

از بعد همین اقتباس نمی باید گنجایش هیچ کدام اشتباه را
باقی ماند که شریعت و طریقت دارای تضاد باهم استند. ما سوای
کار ستانیهای عده ای نام نهاد صوفیان را که روش تکذیب و
تکذیر را ارتکاب کرده آتش فسق و فساد را برانگیخته و به
استثنای همانند طایفه ای ملایان که بقول حضرت مولانا ابوالکلام
آزاد به صرف نظر احکام اساسی دین الاهی چند مسائل جزوی
را از حیث عقیده اختیار نموده درباره ای اصول و اعراف حضرت
رمان می شوند.

چنانچه همانند ابنای جنس را از قبیل "الکفر ملت واحد"
می باید شمرد که بهر طور بعید از حقائق مانده باختص بر اشاره
ای غیر تابع این چنین افسده را می نمایند و نوع بشر را آماده به
افتراق ساخته اتحاد ملی و احساس حب الوطنی را پاره پاره می
کنند. منهج و مقصد ایشان را محض "تفرقه بینداز و حکومت
بکن" می ماند تا که تمام اصواب روحانی و اسباب مادی مسدود

(۱) سوانح مولانا روم، بحواله دیباچه دفتر پنجم مثنوی مولانا روم علامه
شبلی نعمانی ص ۲۰۹.

شده باشند و انسان مجموعه ای اضداد را مانده تغافل از مسائل اقتصاد و رزیده باشد و مقدرش محتاج استعمار اجانب را بشود.

صوفیاء متقدمین را همچنین حس نبود که ایشان متصادم به ارباب حل و عقد حکومت اسلامی خواهند گردید چنانچه دیده و دانسته کنج عزلت را گرفته زندگانی فقر و فاقه را ترجیح سی دادند موردش همین بود تا که بتوانند سزید غور و فکر برقرآن حکیم بنمایند و در عبادات جهت حصول تقرب الاهی ساعی کنند.

در حقیقت تمایل انسان به تصوف اصولاً نتیجه ای همان احتجاج ضمیر او را است که برخلاف حالات ناساعد معاشرت را نموسی گرفت.

همین احتجاج نه تنها برخلاف بی انصافی دیگران بلکه و بخصوص برای ازاله ای تقصیر خویش هم کرده سی شود بسدین خواهش که وصال باری تعالی را بپهر وسیله ای ممکن بهم گردد همچنین نکته در حیات و عبر و مواعظ حضرت حسن بصری (۱۱۰هـ) واضح و عیان است (۱)

صوفیای کرام علاوه از این جهت اتحاد بنی نوع انسان بلا تفریق مذهب نیز سعی بلیغ سی نموده اند تا که سردمان بدون هیچ کدام تفرقه و فتنه هم زیستی کنند و امور دنیوی را با من و اتحاد سر انجام دهند چنانکه مسطور به سلسله الذهب در طریقه ای کار صوفیاء است:

(۱) ر - ک آردو دائره ای معارف اسلامی موضوع تصوف جلد ۴ کرامه ۷ ص ۴۲۱ از انتشارات دانشگاه پنجاب لاهور.

دروازه ای ایشان برهبریک هندو و مسلمان، امبر و
غریب کشاده می ماند و کار ایشان بلا تفریق مذهب
ارشاد و هدایت بود (۱).

صوفی معروف شیخ کلیم الله در یکی از مکتوبات خویش
به شیخ نظام الدین تلقین و تاکید می فرمایند:

صاحب با هندو و مسلمان سازند هر که ازین دو فرقه
اعتقاد به شما داشته باشد ذکر و فکر و مراقبه
و تعلیم او را بگویند و با غیر معتقد اگرچه سیدزاده
باشد ز نهار تعلیم نباید داد (۲).

نیز شیخ جمال الدین در ضمن تذکره خواجہ معین الدین اجمیری
می نویسند:

بیشتری کفار نامدار ازان دیار به برکت آثار آن
زبدم الا برار به تشریف ایمان مشرف می شدند و
بیشتری که ایمان نیا وردند نثر و فتوح بی حد
وعد بحضورت ایشان می فرستادند که هنوز آن کفار
بدان نمط معتقد اند هر سالی می آیند و سر بر خاک
آن آستان عظیم القدر و آن بدر سپهر مشیخت می
نهند و مبلغ های کلی به مجاوران روضه ای ایشان
می رسانند و خدمتی بجا می آرند (۳).

و در سند سلسله ای تصوف آنچنان انفاذ کرده بود که:

(۱) (۲) (۳) آب کوثر دکتر شیخ محمد اکرام ص ۱۹۱ بحواله سلسله
الذهب و ص ۱۹۳ بحواله مکتوبات شیخ کلیم الله دهلوی و ص ۲۰۳
بحواله معیر العارفین.

اذعان اهل ہنود را نیز بہ تغییر آورد تا احد یکہ بسیاری از مریدان حضرت شاہ عبداللطیف و حضرت سلطان سرمست و حضرت صوفی شاہ عنایت شہید و سلطان الاولیاء حضرت خواجہ محمد زمان را پابند روزہ و نماز و ذکر و فکر و تلاوت قرآن مجید را می ماندند و از بعد فوت او شان را در سمت پای پیر و مرشد مدفون می شدند۔

ایضاً: بعد از تسخیر شمالی ہند بدست مسلمانان رفت و آمد صوفیان بہ آن ناحیہ شروع شد و تنہا اینہا بودند کہ ہمیتوان گفت در اسلام آن جنم دوستی و صلح جوئی و محبت و تحمل را بخویش داشتند۔

دینی کہ علماء متعصب و قاضیان سخت گیر انتشار یافت ہندوان را نتوانست تحت تاثیر و نفوذ خود بیاورد اما اسلامی کہ بہ توسط صوفیان بہ آنہا نشان دادہ شد مورد پسند ایشان افتاد لہذا ہمیتوان گفت: کاری کہ از دست سلاطین نیامد از دست صوفیان بر آمد (۱)۔

تصوف یک ماموریت است در برابر دین کہ نظام زندگانی را بہ طرح نوین ترتیب می دہد و اساس آن بر اقدار اخلاق حسنہ را می باشد چنانچہ بطور اساس تصوف همان عمل را گفتہ می آید کہ اخلاق انسانی را برہام عروج برساند و انسانیت را بر منزل اخیر ارتقاء مہمکن سازد علماء اخلاق اتفاق بر این آرای می

(۱) صوفی شعراء پنجاب۔ دکتر لاجوتی کرشنا۔

دارند که منازل اخلاق زاید از هفتاد هستند اگر کسی بصورت طالب از آنها تنهاده منازل را طی می کند صاحب کشف و کرامت را می گردد و او را تقرب الاهی سیر می شود لاکن بیاد باید داشت که در ضد همین منازل همان تعداد اقسام امراض روحانی را وجود می دارند و قبل از عبور هیچ کدام منزل اخلاقی را اجباری است که بتدریج خاتم ای هر یک ضد را کرده شود و یا اولاً درجاده همان منزل امراض روحانی را که مورد انسداد راه می گردند از بین رفع ساخته باشد (۱)

بهین لحاظ است که صوفیاء کرام در نخست باصلاح اخلاق می پردازند ازان بعد متوجه بتزکیه ای نفس می شوند و تمام مدارج را طی می نمایند و از راه مجاز به منزل حقیقت می رسند.

از بازدید تاریخ چنان درک می شود که تصوف هر جا که نمو یافت آثار مکانی را نیز بخویش گرفت و در سند هم آنچنان گشته است.

حضرت سلطان الاولیاء در آن زمانه زندگی می کردند که خیلی بر آشوب بود هر چند که میان غلام شاه زمامدار سند، پاسدار استقلال این کشور را بود تا هم سلاطین مغول هند پیایی رویه جدال و شورش می نهادند چرا که هوس سلک گیری دامنگیر اوشان را بود ازین مورد سرزمین سند را چندان استسنت بجای نمی رسید جانب دیگر حالات اندرونی همین خطه را نیز چنان سازگار نبودند بنا بر این مردمان سند علاوه از محرومی طمانیت روحانی بی بهره از اسباب مادی هم می ماندند تا آنکه بیش رفت اقتصاد مفلوج

(۱) مضمون سید نجف علی کمر نقوی «تجدد لواری شریف ص ۱۳۲».

و ضابطہ ای اخلاقی خیلی مفقود گردیده بودہ۔ مستزاد علیہ آنکہ علماء ظاہر متنازع بہ اہل صوفی می ماندند و نظام جاگیرداری (فیدالزم) متواتر از این موارد استفادہ و استحصال می کرد کہ فطرتش در تجسس همچنین مواقع را می باشد۔

این زمانہ بود کہ حضرت شاہ عنایت صوفی در این نواح از چیرہ دستی نواب اعظم خان (استاندار مغول در سند) بہ تہمت کفر و بغی در سال (۱۱۳۰ھ) بشہادت رسید عجیب تر آنکہ در آن ایام منادی شدہ بود کہ از شمع زبان ہر کہ شعلہ اسم اللہ را بر زبان بزند سرش را بہ کاز تیغ ببرند (۱)

حقا کہ ایشان کار بند باسر ایزد و پابند بحکم پیر و مرشد بودند:

گفتند زمانی ما آیا بتو می سازد۔؟

گفتم کہ نمی سازد، گفتند کہ برہم زن!

حضرت خواجہ زمان تمام عوامل و نتائج را بہ نظر داشتہ فلسفہ و طریقہ ای تصوف را حسب حالات ملکی و ملی اجراء نمودند و تا حیات بی نیاز از اکرام شاہانہ و اختلاف علماء زمانہ ماندند و بدین دہنور متوجہ بہ اصلاح اخلاق مردمان شدہ خدمات روحانی و مادی را سر انجام می دادند کہ مانندش درجہان نبودہ

سال ۱۱۸۸ھ - ۱۷۷۴م بود کہ این آفتاب جہان تاب

بتاریخ ۴ - ماہ ذوالقعد این دار فنا را پدرود نمودہ

(۱) برای شرح حال حضرت شاہ عنایت صوفی رجوع کنید بہ کتاب تذکرہ مقالات الشعراء میر علی شیر قانع ص ۲۸ تا ۳۶۔

خورشید نھان گشت اگرچہ از عالم
نورش بہ نھان خان ای دل می تابد

(۱) شادروان دکتر گربخشانی در کتاب "لواری جلال" نسب نامہ ایشان را ابن طور ثبت کرده است:

۰۱. خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) ۰۲. بن شیخ حاجی
عبداللطیف ۰۳. بن شیخ طیب ۰۴. بن شیخ ابراہیم ۰۵. بن شیخ
عبدالواحد ۰۶. بن شیخ عبداللطیف کلان.

در ابن نسب نامہ نام شیخ طیب و شیخ عبدالواحد زیادہ
است و بعد از شیخ عبداللطیف کلان نسب نامہ این خانوادہ بہ
بیست و چہار واسطہ بحضور ابوبکر صدیق رضہ بترتیب ذیل می
رسد: ۰۷. بن شیخ احمد ۰۸. بن شیخ بقاء ۰۹. بن شیخ محمد ۰۱۰.
بن شیخ فقیراللہ ۰۱۱. بن شیخ عابد ۰۱۲. بن شیخ عبداللہ ۰۱۳. بن
شیخ طاووس ۰۱۴. بن شیخ علی ۰۱۵. بن شیخ مصطفیٰ ۰۱۶. بن
شیخ مالک (سہروردی) ۰۱۷. بن شیخ محمد ۰۱۸. بن ابوالحسن
۰۱۹. بن محمد ۰۲۰. بن طیار ۰۲۱. بن عبدالباری ۰۲۲. بن عزیز
۰۲۳. بن فضل ۰۲۴. بن علی ۰۲۵. بن اسحق ۰۲۶. بن ابراہیم ابن
بکر ۰۲۷. بن قائم ۰۲۸. بن عتیق ۰۲۹. بن محمد ۰۳۰. بن
حضرت عبدالرحمن ۰۳۱. بن حضرت ابوبکر صدیق رضہ ص ۰۳۴.

(۲) میان عبداللطیف کلان بن میان ابراہیم (و بقول دکتر
گربخشانی شیخ حاجی عبداللطیف بن شیخ طیب) در حدود سال
۱۱۴۹ھ وفات یافت و در قصبہ ای لواری (قدیم) دفن شدہ.
— لواری جلال [ص ۴۹]

(۳) خواجہ محمد زمان [سلطان الاولیاء] بن میان عبداللطیف
بتاریخ ۲۱- رمضان ۱۱۲۵ھ-۱۷۱۳م تولد یافت، واز—

انه من عبادنا الصالحين " این تاریخ تولد بدست می آید.
 بتاریخ ۳- ذیقعده ۱۱۸۸هـ-۱۷۷۴م این جهان را پسرود
 کرد- از- "و رضی الله قولا" این تاریخ پر می آید.
 میر نظر علی خان تالپور قطعه تاریخ را اینطور سروده است.

سر اقطاب دوران گز کمالش

بدوران کس نبوده است از همالش

چو پیغمبر به تصدیق و یقین دان

بنام و نسبت و خلق و خصالش

نه دنیا دار باقی نیز هرگز

بجز حق هیچ نامسد در خیالش

بوق و وحی و آواز پیمبر

ببیاران بود تنبیه و مالش

زمانه چون شمار الدر رسانید

بعمر مصطفی شصت و سه مالش

خطاب ارجحی بشنید از حبق

ازان شد زین جهان دردل ملالش

بوقت چاشت چارم ماه ذی قعد

ازین دار فنا شد انتقالش

ندای "خلوت ما باحق" آمد

چو می بنوشت تاریخ و صالحش

علی کو خاک بموس درگه او است

نظر باشد کند روزی به حالش

(مرغوب الاحباب و فردوس العارفین)

فردوس العارفین (۱۲۰۱ھ) تالیف میر بلوچ خان در شرح

حال ایشان است.

(۴) خواجہ گل محمد (محبوب الصمد) بن خواجہ محمد زمان

(سلطان الاولیاء) بتاریخ ۱۱- ربیع الاول ۱۱۷۷ھ بشب جمع تولد

یافت از اول ملک تھروا رشد ایں تاریخ استخراج می شود بتاریخ

۲۷- ربیع الاخر ۱۲۱۸ھ بعد از نماز مغرب وفات کرده از- و قضی اللہ

امرا^{۱۱} تاریخ یافته می شود. میر نظر علی تالپور این قطع تاریخ

را در وفاتش سرود:

آن مبارک مقدم و فرخ لقا فرخنده فال

خوش بقدر قامت موزون با حسن و جمال

روی او فرقان سوره نور مسطور اندر او

کلاک دست حق نوشته با هزاران انتحال

جلوه ای او دید هارا شادمانی ابد

نکته ای شیرینش دلہارا حیات لایزال

از ره صورت در این دارالعمل ضرب المثل

از ره معنی در آن دار العجزا عالی مثال

صحبت او بود اکسیر سعادت بیگمان
 ای خوشا کو یافت از شوق لقای او نوال
 با چنان قرب و کمال و با چنان طبع کریم
 چون بسر بگذشت او را چار مه بر چهل سال
 شد فزون شوقش بدان ملک بقازین خاکدان
 حق بگوش دل رساندش طال شوقی و تعال
 بیست هفتم مه ربیع الاخر و وقت عشا
 کرد زین عالم بسوی حضرت قدس ارتحال
 چونکه تاریخ وصالش از دل جستم بگفتم
 مجلس او شد بساط قرب جانان در کمال
 (مرغوب الاحباب)

الجواهر البدائع (۱۲۲۱ھ) تالیف میان بلال در شرح حال
 این بزرگ است. ایشان راشش پسر [۱] محمد زمان ثانی
 [۲] شیخ عبداللطیف صغیر [۳] ابوالقاسم [۴] محمد اکرم [۵] آدم
 [۶] حاجی محمد بودند.

مؤخر الذکر چهارمین حملہ آور بر قلعہ شدہ بودند ازین مورد
 ایشان را خارج کردہ شدہ.

خواجہ محمد زمان ثانی بجای پدر بر مسند رشد نشست و
 لقبش حضرت "غوث العالم" شدہ. ولادت این بزرگ [۱- رمضان
 ۱۱۹۹] است کہ از "اولیاء اللہ لاخوف علیہم و لاہم یحزنون"
 استخراج می شود بتاریخ ۱۷- صفر ۱۲۴۷ھ وفات یافت و این
 قلعہ تاریخ را میر نظر علی تالپور سرود:

آنکہ بس عالی است نسبت او
 قاصر آمد زبان ز مدحت او

جزبہ حق را گھی تہ الذت داشت
تہرکک دارین بود سنت او

ہم نشین خدا در این عالم
بود الحق زمان صحبت او

ہشت برچہل سال بی کم و بیش
چون در آمد شمار فرصت او

اندربین آشیانہ مست بناء
تنگ آمد ہمای ہمت او

ارجعی آمدش خطاب ایزد
گشت آن سو زیاد رغبت او

ہفدہم از صفر در آخر شام
کرد منزل بہ باغ جنت او

جستم از دل چو سال تاریخش
گفت ہاتسف "بہرب خلوت او"

۱۲۳۷ھ

(مرغوب الاحباب)

مرغوب الاحباب ۱۲۶۲ھ تالیف میر نظر علی بلوچ در شرح

حال این بزرگ است .

از بعد وفات پدر [محمد زمان ثانی] پسرش محمد حسن
ملقب بہ خواجہ مدنی بود [تولد ۵ محرم ۱۲۳۵ھ] بہر سبب
خانقاہ نشست . این بزرگ بتاریخ ۷ صفر ۱۲۹۸ھ در مدینہ طیبہ
این جہان را وداع گفت و در جنت البقیع متصل سزار حضرت خواجہ

محمد یار ما دفن شد بخدوم محمد ابراهیم خلیل [صاحب تکمله]
این تاریخها سرود:

هزار نوحه کند کرد جیب جان راشق
کسی که شد ز برش آن که بود نعمت حق

بهر طرف ز فراقش صدای واویلا است
بهر مکان زو دا عش تلاطم غوغاست

کسکیم ز آه خود آورد نخل ماتم را
ز آب اشک کسی شست تیخته ای غم را

یکی بی تم تعزیتش اشکبار مثل سحاب
دگر ز پردگیش ناله ساز همچور پساب

سرید و مخلص و اولاد گشته اندز جوش
یکی حزین و دوم مبتلا سوم مدهوش

زبان حال کند ساجرا تمام ادا
که در طریقه ای ماقال است نازیبا

چو سال رحلت او از خورد پیر سیدم
مثال حرکت قلبی خموش جوشیدم

دم بسال و صالش یگفت یمن رسول
که خوان "به پیش محمد حسن بخدا قبول"

(دیوان خلیل)

صقائل الضمائر (۳۰۳ هـ) تالیف خواجه محمد سعید در شرح
حال این بزرگ است. بعد از وفات وی پسرش محمد سعید معروف

بہ "خواجہ مکی" توالد رمضان ۱۲۶۴ھ، وفات مجرم ۱۳۲۴ھ، و بعد ازو خواجہ احمد زمان تولد ۱۶ ذی الحج ۱۲۹۷ھ، وفات ۱- رجب ۱۳۴۶ھ برمسند پدری نشست و پسرش خواجہ گل حسن اکنون بر سجاده ای این خانواده قرار دارد کہ وجود آن را سرچشمہ ای ہدایت برای پیروان و عقیدتمندان است.

(۱) تکملہ مقالات الشعراء، مخدوم محمد ابراہیم خلیل نقوی حواشی ص ۲۹۲ از سید حسام الدین راشدی.

احوال ۽ اھڃاڻ

سر زمين سنڌه مسجوده دل غمديده ۽
 ذره ذره ۽ ۱۰۰ اسلاف کا جوشيده ۽ (۱)
 ”اقبال“

سنڌ سدائين صوفين ۽ ولين جي ولايت پئي رهي آهي، جن پنهنجي وطن کي رشد ۽ فهد جي امان ۾ آڻي پنهنجن توڙي پراون کي سچ جي واٽ پئي وٺائي آهي، انهيءَ ڪري ماڻهن جا ميڙ سندن حضور ۾ سلامي ٿي وٺائڻ روحاني فيض حاصل ڪندا رهيا، اهي برڪت پريا چشما اڃا تائين جاري آهن.

سلطان الاولياءَ حضرت خواجہ محمد زمان انهن ئي بزرگن جي سٺ مان وڏيءَ پنهنجي وارو ولي ٿي گذريو آهي، پاڻ حضرت مخدوم ابوالقاسم نورالحق ۽ حضرت خواجہ محمد ابوالمساڪين جو مريد هيو، جن سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي کي وڏي اوج تي آندو، حضرت خواجہ محمد زمان به انهن پلارن جي پيروي ۾ انسان ذات جي رهنمائي ٿي ڪئي. سندن نسب جو سلسلو ٽيهين پيڙهيءَ ۾ حضرت ابابڪر صديق جن سان وڃي ملي ٿو. هن خاندان مان هڪ ناميارو بزرگ مالڪ بن محمد، سهروردي طريقي سان تعلق رکندڙ هيو، اڳتي هلي ان جي اولاد مان شيخ عبداللطيف بن شيخ طيب، سهروردي

(۱) داستان پارين حڪيم علي محمد قادري ڪراچي

سلسلي ۾ داخل ٿيو. ان کان اڳ سنڌ ۾ مخدوم آدم ٺٽوي
 پهريون بزرگ هيو جنهن انهيءَ سلسلي جو هتي بنياد وڌو
 جن اڳتي بيان ڪيو ويندو. حضرت سلطان الاولياءَ جا وڏا
 خليفي هارون الرشيد جي زماني ۾ ۱۹۳ هه ڌاري عرب مان سنڌ
 ۾ اچي ٺٽي جي ڀرسان آباد ٿيا جتي امن عافيت مان زندگي
 بسر ٿي ڪيائون ليڪن نائين صدي هجري جي اڳياڙيءَ ۾
 سنڌ جي حڪمرانن سمن ۽ سومرن (۵۲-۸۲۰هه) جي گهرو
 ويڙهاند سبب هتان لڏي ڪڇ (ڀارت) پاسي هليا ويا ان هوندي
 به سنڌ مان سندن واسطيداري رهندي ٿي اُٿي آخرڪار شيخ
 عبدالطيف وڏو ۹۱۰هه ڌاري پنهنجي مريدن جي ستوهه ڀرڻ
 تي سنڌ ۾ واپس آيو.

شيخ عبدالطيف علم عرفان جو صاحب ۽ بگائي شخصيت
 جو مالڪ هيو. سدائين خلوت ۾ ٿي گذاريائين ۽ زماني جي
 پيرن وانگي ڪڏهن به مريدن جي در تي نه ويسو. پنهنجي
 زهد ۽ رياضت مان تصوف جي طريقي کي گهڻو اڳتي وڌايائين
 اهڙيءَ ريت مرڻ گهڙيءَ تائين خدا جي ذڪر ۽ فڪر ۾
 محو رهندو آيو.

نقل آهي ته سندس رات ڏينهن جي لاڳيتي مصروفيت
 کي ڏسي مريدن مان ڪنهن کيس عرض ڪيو ته حديث جي
 حڪم موجب وڏي ڇمار وارا ۽ ضعيف ماڻهو سڀني بندش
 کان آزاد ليکيا وڃن ٿا انڪري اوهان به پنهنجي رات ڏينهن
 واري رياضت ۾ ڪجهه ڪمي آڻيو ته بهتر آهي تنهن تي
 پاڻ جواب ڏنائين ته ڇا به ٿئي آءُ پنهنجا فرض پورا
 ڪندس پوءِ وضاحت ڪندي کين چوڻ لڳو: فرض ڪرڻو
 مون وٽ ڪو نڪر موجود نه آهي اهڙي حالت ۾ اوچتي ڪو
 ماڻهو پنهنجي در تي اچي سونڪي مڏي چوي ٿو ته فلاڻي

شخص اوهان لاء ڪا سوکڙي موڪلي آهي جا پيش ڪرڻ
 ٿو چاهيان اهو ٻڌي آءٌ هڪدم بستري تان اٿي دروازو کولي
 اها سوکڙي ان شخص کان وٺان ٿو — هاڻ توهان خيال ڪريو
 ته جڏهن دنيا جي ڪنهن نعمت لاءِ ايتري اون رکڻي ٿي
 پوي ته الاهي عبادت کان چو بي اونو ٿيڻ ڪهڙي؟ جنهن
 جو شغل خدا جي نعمتن جي دروازي کولڻ جو باعث
 بڻجي ٿو.

شيخ عبدالطيف کان پوءِ مندرس فرزند شيخ عبدالواحد
 تنهن کان پوءِ ان جو پٽ شيخ ابراهيم نهايت پلارو ٿي
 گذريو، ان جو فرزند شيخ طيب تارڪ الدنيا به وڏيءَ وٽ
 وارو هيو، هن بزرگ جي پرهيزگاري انهيءَ حد تائين هئي
 جو سدائين فاقا پيو ڪيندو هيو ۽ زاهدن وانگي دنيا دولت
 کي ترڪ ڏئي تمام ساڳيءَ سان پئي گذاريائين — هڪ ڏينهن
 ڪنهن ماڻهوءَ کيس چيو: اوهان وٽ زماني جون مٿي نعمتون
 موجود هئڻ گهرجن؟ جواب ۾ چيائين: مون لاءِ اهائي وڏي
 نعمت موجود آهي ته ڪنهن جو به محتاج ڪونه آهيان.

انهيءَ شيخ طيب جو فرزند شيخ عبدالطيف ثاني (حضرت
 سلطان الاولياءَ جو والد بزرگوار) چڱين خصلتن وارو نهايت
 نيڪ، سخي ۽ عابد زاهد هيو کيس ادب مان شيخ حاجي مڏيندا
 هئا. ظاهري توڙي باطني علمن ۾ بي نظير ۽ صبر شڪر جي
 صحيح تصوير هيو، تنهن زماني ۾ مندرس رهائش پراڻي لواري
 ۾ هئي.

هي بزرگ اوائل عمر ۾ ٿئي ويو ۽ مخدوم فيض الله
 ولد مخدوم آدم ٺٽوي جي خدمت ۾ رهيو ان جي وفات کان
 پوءِ مخدوم ابوالقاسم جي صحبت اختيار ڪيائين ۽ مندرس
 خانقاه ۾ گهڻو عرصو گذاريائين. ياد رهي ته انهيءَ ئي شيخ

عبدالطائف متوفي (۱۱۴۹ھ) جنهن جي مزار پراڻي لواريءَ ۾ آهي مخدوم فيض الله جي صحبت ۽ رغبت ۾ مهرو وڍي سلسلي کي ڇڏي نقشبندي سلسلي ڏانهن رجوعات وڪي هئي.

مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جي احوال بابت تحفته الكرام جي مصنف لکيو آهي ته: ابوالقاسم دوس ابراهيم جو فرزند ٿيو جيڪو پنهنجي دور ۾ وڏي هڪ وارو ليکڪو ٿي ويو. هن جو خاندان شيخ بهاء الدين ذڪريا ملتاني سان عقيدت جي وات وڪندو ٿي آيو. دوس ابراهيم جي وفات کان پوءِ سندس فرزند شيخ ابوالقاسم علمي ۽ عملي ڪماليتن جي لحاظ کان حال ۽ حال جي صاحب هئڻ سان گڏ مٿاهين درجي جو فياض ٿي گذريو، هن جي صحبتن گهڻن ٿي گمراهن کي سنئين ڊگ ڏنو، ڪيترا بزرگ سندس خدمت ۾ رهي پنهنجو مقصد ماڻيندا رهيا. هن بزرگن جي بزرگ جي ڪرامتن جو ڪاڻو ٿي ڪونهي سندس خادم به مخدوم سڏيا وڃن ٿا. هن جي اولاد مان احمد نالي هڪ عارف جوانيءَ ۾ وفات ڪري ويو هائ (۱۱۸۱ھ) انهي خاندان مان ڪو فرد باقي نه رهيو آهي.

تحفته الطاهرين ۾ وري هن ريت آيل آهي ته: مخدوم ابوالقاسم، حضرت شاه سيف الدين بن عروة الوثقي حضرت خواجه محمد معصوم بن امام رباني مجدد الف ثاني حضرت شيخ احمد مرهندي وٽان فيض ياب ٿيو. چون ٿا ته اوائل ۾ مخدوم آدم ٿيو جي خدمت ۽ صحبت ۾ رهي بلند مرتبي تائين پهتو ۽ ڪيترن کي فيض رسايائين مخدوم آدم، خواجه محمد معصوم جي مريدن مان هيو.

هڪ ڏينهن مخدوم آدم پنهنجي پياري مريد مخدوم ابوالقاسم کي ٻڌايو ته تنهنجي علمي ماڳ تمام اتاهين آهي

منهنجي خيال ۾ جيڪڏهن تنهنجو لاڙو سرهند شريف ڏانهن ٿئي ته ڏاڍو چڱو — انهيءَ ارشاد موجب مخدوم ابوالقاسم سرهند شريف وڃي حضرت شاه سيف الدين جي خدمت ۾ رهيو جتان باطني عملن جي تحصيل سان گڏ مقامات جي عروج ۽ نزول جو مشاهدو به ڪيائين. ٿوري وقت کان پوءِ شاه سيف الدين کيس حڪم ڏنو ته توکي سنڌ ۾ وڃي نقشبندي سلسلي جي احياءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ کپي ڇاڪاڻ ته هاڻ تو ۾ ۽ مون ۾ ڪوبه فرق نه رهيو آهي.

مخدوم ابوالقاسم سنڌ ۾ اچي نقشبندي سلسلي جي ايڏي ڌڪ وھاري جو نه صرف هتان جا رهاڪو پر ڏورانهن ڏينهن جا ماڻهو به وٽس پهچي کانئس فيضاب ٿيڻ لڳا. اهڙيءَ ريت هن جي فيض ۽ فضل مان هرڪنهن کي روشنيءَ جي راه ملندي وئي ۽ ماڻهن جا ميسر وٽس اچڻ لڳا پاڻ جنهن چئجي تڏهن نقشبندي سلسلي جي واڌاري لاءِ سويهارو ٿيو. بيشڪ سندس صحبتون خلق لاءِ چوڻڪاري جو باعث هيون، ڪيئي بزرگ هن جي حضور مان منزل مقصود تائين وڃي وسيا، هن عظيم هستي تاريخ ۸ شعبان ۱۱۳۸ھ تاري هي جهان ڇڏيو.

مير علي شير قانع جي ڪتاب ”طومار اسلام“ جي بيان موجب هيٺيان بزرگ مخدوم ابوالقاسم جي سریدن مان ٿي گذريا آهن.

- (۱) مخدوم محمد معين ولد مخدوم محمد امين ٺٽوي.
- (۲) شيخ يحييٰ عرب جنهن مديني ۾ وڃي نقشبندي سلسلي جو اجراء ڪيو.
- (۳) ميان عبدالوالي جيڪو عبدالباقي واعظ جو ڀاءُ هيو.
- (۴) مخدوم ضياءُ الدين ٺٽي جو مشهور معروف دانشمند.
- (۵) سيد ناصر ولد سيد نعمت الله شڪرالاهي شيرازي.

- (۶) سيد عبدالله ولد سيد نعمت الله شڪرا لاهي شيرازي.
- (۷) مخدوم عنايت الله بصير واعظ نئوي.
- (۸) مير مرتضي ولد مير كمال الدين خان رضوي.
- (۹) ميان عبدالباقي واعظ اگوم ۽ مٽيار بن وارو.
- (۱۰) ميان محمد (خواجہ ابوالمساكين) مخدوم آدم نئوي جو پوٽو جنهن وٽان خواجہ محمد زمان (سلطان الاولياء) ۽ سيد مير عزت الله شڪرا لاهي شيرازي (متوفي ۱۱۶۱ھ) جنهن سنڌ ۾ وارد ٿيل سيد شڪرا لاهي اول (متوفي ۹۶۲ھ کان اڳ وٽان جنهن جي لڄ عبدالله الحسين دشتڪي شيرازي سان وڃي ٿي ملي) فيض حاصل ڪيو. ڪيترن شاعرن مخدوم ابوالقاسم نورالحق جي شان ۾ شعر لکيا جن مان محمد بلال طالب ۽ مخدوم محمد ابراهيم خليل نئوي جو ڪلام هن ڪتاب جي فارسي حصي ۾ درج ڪيو ويو آهي.

حضرت خواجہ محمد ابوالمساكين (حضرت سلطان الاولياء جو پير و مرشد) بن مخدوم محمد اشرف بن حضرت مخدوم آدم نئوي پنهنجي وڏن جٽان وڏي ڪمال جو صاحب هيو، والد بزرگوار جي وفات کان پوءِ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جي تربيت ۾ ظاهري ۽ باطني علمن جي تڪميل ڪيائين جڏهن مخدوم ابوالقاسم جي وفات جي گهڙي ويجهي آئي ته سڀني سرين گڏجي پنهنجي مرشد کي مندرس پٽ شيخ ابراهيم لاءِ سفارش ڪئي ته روحاني امانت جو اهوئي حقدار آهي پر پاڻ ان جي بدوان خواجه ابوالمساكين کي ياد فرمائين جيڪو ان وقت اتي حاضر ڪونه هيو. پوءِ وصيت ڪيائين ته خواجه ابوالمساكين جڏهن اچي ته کيس منهنجي مرقد تي اچڻ جو پيغام پهچايو وڃي. آخرڪار خواجہ ابوالمساكين مرشد جي مزار تي حاضر ٿي روحاني امانت حاصل ڪري آيو. خواجہ ابوالمساكين ۹ - ذوالحج ۱۱۴۹ھ ۾ رحلت ڪئي، پاڻ وفات

کان اڳ مڪي ۾ مقيم هيو. کيس مڪي ۾ ئي ام المؤمنین حضرت بي بي خديجه جي حجري واري دروازي لڳ ۾ ساڄي پاسي دفنايو ويو.

جايل القدر خواجه ابوالاساکين جنن نم ۹۔ ذوالحجج تي رحلت ڪئي هئي انڪري ساڳئي تاريخ تي هر سال سواري شريف ۾ سندس عرس جي تقريب منعقد ڪئي ويندي آهي جنهن موقعي تي مريدن ۽ معتقدن جي اچ وڃ جاري رهي ٿي.

نقشبندي بزرگن جو بيان هلندي مناسب ٿيندو جيڪڏهن انهيءَ سلسلي جي اوائلي احوال تي به روشني وڌي ويندي جو هن ريت آهي:

هي سلسلو سڀ کان اول ”سلسله خواجگان“ جي نالي ترڪستان ۾ خواجه محمد تاليسوي (۵۶۲ھ) وٽان شروع ٿيو ان کان پوءِ خواجه عبدالخالق غجدواني (۵۷۵ھ) ان کي اڳتي وڌايو، ليڪن هن سلسلي کي جنهن بزرگ عروج تي آندو سو حضرت خواجه بهاء الدين نقشبندي (۷۹۰ھ) هيو جنهن جي نسبت مان هي سلسلو، ”سلسله خواجگان“ کان ڦري نقشبندي سلسلي مان منسوب ٿيو ۽ وڌيڪ ترقيءَ تائين پهتو.

انهيءَ سلسلي کي حضرت خواجه محمد باقسي بالله (متوفي ۱۰۱۲ھ) شهنشاهه اڪبر جي زماني ۾ هند اندر فروغ ڏنو تنهن کان پوءِ سندس خليفن هڪ ٻي پٺيان اوسي پاسي وارن ملڪن ۾ انکي وسعت ڏياري جن مان شيخ المشائخ حضرت شيخ محمد بن مخدوم عبدالاحد مرهندي جنهن کي مجدد الف ثاني ۽ امام رباني جي لقبن مان ياد ڪيو وڃي ٿو مشهور بزرگ ٿي گذريو آهي.

هن خاندان جو سلسلو امير المؤمنين حضرت عمر ابن الخطاب سان وڃي ملي ٿو. شيخ احمد (ولادت ۱۴ شعبان ۹۷۱ھ) پنهنجي والد حضرت شيخ عبدالاحد (متوفى ۱۰۰۷ھ) کان ابتدائي تعليم حاصل ڪئي سندس تعلق چشتي، قادري طريقت جي بزرگن سان هيو جن روایت آهي ته شيخ عبدالاحد پنهنجي وفات وقت خلافت چشتيه جي گودڙي جيڪا کيس شيخ عبدالقدوس گنگوهي وٽان ملي هئي ۽ خلافت قادريه جي گودڙي جا هن کي شاه ڪمال ڪيٽلي ڏني هئي، پنهنجي فرزند شيخ احمد کي عطا ڪئي ۽ کيس پنهنجو جانشين مقرر ڪيائين، جن شيخ احمد پاڻ لکي ٿو ته: ”هن فقير کي پنهنجي والد وٽان فيض حاصل ٿيو جو شاه ڪمال ۽ شيخ عبدالقدوس جو ارادتمند هيو.“ شيخ احمد ان کان پوءِ حضرت خواجه باقي بالله جي خدمت ۾ رهي نقشبندي سلسلي ڏانهن راغب ٿيو ۽ ۱۰۰۸ھ ڌاري ان جي هٿ تي بيعت ڪيائين جنهن کيس خلافت جي خلعت سان سرفراز فرمايو. خواجه باقي بالله جي رحلت کان پوءِ هي بزرگ پنهنجي اباڻي علائقي مرهند شريف ۾ آيو ۽ نقشبندي سلسلي جي اشاعت جو آغاز ڪيائين. سال ۱۰۲۹ھ ڌاري هند سنڌ ۾ سندس فيض ۽ برڪت جي وهنواد ٿيندي وئي ۽ پاڻ تاريخ ۲۸ صفر ۱۰۳۴ھ ۾ پنهنجي حقيقي مالڪ سان وڃي مليو.

امام رباني جيتوڻيڪ نظام شرعي جي قيام لاءِ ڪوشش ڪندو ٿي رهيو ته به وقتي پنهنجي رندي جوش جذبي جو بناڪنهن خوف خطري جي اظهار ۾ ڪيائين جنهن جا ڪيئي مثال سندس ارشادات سان ملن ٿا.

سنڌ ۾ نقشبندي سلسلو مخدوم آدم ٺٽوي ۽ شيخ ابوالقاسم نقشبندي جي وساطت سان اڳتي وڌيو ۽ حضرت خواجه

محمد ابوالمساکين کان سلطان الاولياء خواجه محمد زمان جي خاندان تائين ان جي ترقي ٿيندي وئي.

تڪميله مقالات الشعراء جو مصنف لکي ٿو ته: ڪنهن زماني ۾ سنڌ اندر نقشبندي سلسلي جو چڻ نالو ٿي ڪونه هيو ان جي بدران قادري ۽ سهروردي طريقي کي وڏي وقعت حاصل هئي هن سڄي علائقي ۾ مخدوم آدم ٺٽوي اڪيلي سر نقشبندي سلسلي سان لاڳاپو ٿي رکيو. جنهن ته مٿيان پئي طريقا هتي وڌيڪ طاقتور هئا ان ڪري ڪوبه ماڻهو نقشبندي سلسلي ڏانهن مائل نه پئي ٿيو. ليڪن وقت گذرڻ کان پوءِ اهوئي سلسلو مخدوم آدم ٺٽوي ۽ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جي برڪتن سان ايڏي اوج تي پهچي ويو جو شاه ضياء الدين الحق سرهندي جڏهن سنڌ ۾ آيو ته مخدوم ابوالقاسم جي زيارت کان پوءِ فرمائڻ لڳو ته هي بزرگ مڪليءَ جو سچ آهي. بي دفعي جڏهن مخدوم ابوالقاسم جي درگاه تي وڃي مراقبي ۾ ويٺو ته فارغ ٿيڻ کان پوءِ چون لڳو: هي خانقاه به سرهند شريف جي خانقاهن سان آهي. — ت. م. ش. ص ۱۸۳.

ساڳئي ڪتاب ۾ وڌيڪ لکيل آهي ته: مخدوم ابوالقاسم جي حياتيءَ ۾ ئي ماڻهن جي عقيدتمندي ايتري قدر ماڻس وڌندي وئي جو هر طرف کان ڪنڪن جا ڪنڪ مندرس سلامي لاءِ اچڻ لڳا اهڙيءَ طرح طريقت جي احياء لاءِ کيس پوري فتح ملي — ص ۱۸۵. سلطان الاولياء حضرت خواجه محمد زمان تاريخ ۲۲ رمضان ۱۱۲۵هه مطابق ۱۷۱۳ع هن جهان کي رونق بخشي ان کان اڳ قطبن جي قطب مخدوم ابوالقاسم نقشبندي مندرس ولادت بابت شيخ عبدالطيف ۽ خواجه ابوالمساکين کي بشارت ڏني هئي. حضرت خواجه محمد زمان تعليم جي پهرين دوري جي تحصيل کان پوءِ ٺٽي ۾ وڃي مخدوم محمد صادق

جي مدرسي ۾ وڌيڪ تعليم جي خيال سان داخل ٿيو جيڪو پنهنجي دور جي مشاهيرن مان ۽ مخدوم محمد اشرف بن مخدوم آدم ٺٽوي جو ڄاڻو ۽ حضرت شاه عبدالطيف جو مريد هيو.

ٺٽي ۾ ظاهري علمن جي ٽڪميل دوران حضرت خواجه محمد زمان جو حضرت خواجه ابوالمساڪين سان تعلق پيدا ٿيو جيڪو ان زماني ۾ ٺٽي اندر رهائش پذير هيو. خواجه ابوالمساڪين پهرين نظر ۾ محسوس ڪيو ته هي (خواجه محمد زمان) اهوئي ڪشف ڪرامت جو پانڌيرو آهي جنهن جي باري ۾ حضرت مخدوم ابوالقاسم نقشبندي اڳواٽ خوشخبري ٻڌائي هئي. انڪري ڏانهن وڌيڪ توجهه ڏنائين ۽ خواجه محمد زمان درجي به درجي طريقت جي بحر ۾ تيارون ٿيندو ويو جنن پاڻ فرمائي ٿو:

جنهن ڏينهن خدا جي محبت جي تجلبي منهنجي اندر ۾ روشني آندي ته ڪتابن تان روح کڻي ويم، شروعات ۾ منهن اها مرضي ڪانه هئي ته پنهنجو راز ڪنهن تي ظاهر ڪريان تنهنڪري بيدائي سان ڪتاب ڪڇ ۾ ڪري مدرسي ڏانهن ويندو رهيس جڏهن واپس ٿي آيس ته مراقبي ۾ مشغول ٿي پئي ويس منهنجي ڪوشش اها هئي ته ڪنهن کي منهنجي حال جي ڪا خبر نه پوي جيستائين حضرت خواجه ابوالمساڪين اجازت نه ڏنم ڪنهن به ماڻهونءَ کي پنهنجي دل جي ڳالهه نه ٻڌايم نيٺ اهڙو وقت به آيو جو بنا ڪنهن هٻڪ جي معورو وقت خواجه ابوالمساڪين جي خانقاه ۾ صرف ڪرڻ لڳس.

مخدوم محمد ابراهيم خليل لکي ٿو ته: حضرت خواجه محمد زمان جڏهن ظاهري علمن جي طلب ڪارڻ ٺٽي جي شهر

۾ آيو ته پنهنجي والد بزرگوار شيخ عبدالطيف عرف شيخ حاجي جي پراڻي ڳانڍاپي سبب حضرت خواجه ابوالمساڪين مان رشتو رکيائين ۽ وٽانس فيض حاصل ڪندو ٿي رهيو سندن لاڳاپو چند ۽ مڃ جتان هڪ ٻي مان هلندو آيو جنهن تي اڪثر ماڻهو ويس ۽ اچڻ ڪندا ٿي رهيا.

هڪ ڏينهن حضرت خواجه ابوالمساڪين ڪنهن بزرگ جي ملاقات لاءِ ٺٽي مان روانو ٿيڻ لڳو ته خواجه محمد زمان کي پاڻ مان گڏجي هلڻ جو حڪم ڪيائين جنهن سندن حڪم جي تعميل ڪئي. خواجه ابوالمساڪين پنهنجي مرشد مخدوم ابوالقاسم وانگي شرعي حد اندر خوش لباس هيو. اتفاق سان ٽن ڏينهن ۾ ماڪ جي موسم هئي سو وات هلندي خواجه ابوالمساڪين جي بهراڻ تي مٽيءَ لڳڻ ڪري داغ ٿي پيو. اها ڳالهه سندس پياري مريد خواجه محمد زمان کي ناگوار لڳي ۽ ان کي صاف ڪرڻ جي ڪانئس اجازت گهريائين. خواجه محمد زمان مرشد جي موڪل ماڻ کان پوءِ گهڻي جتن ڪيا پر اهو داغ دور ٺٽي ماڻهيو پڇاڙي انهي ڪپڙي جي ڪنڊ کي وات ۾ جهلي داغ ٽوڻي ڇڏيائين.

اها ڳالهه خواجه ابوالمساڪين کي ڏاڍي پسند آئي کيس محبت مان چوڻ لڳو ته منهنجا پيارا ٿو اهو داغ به منهنجي دامن تي گوارا نه ڪيو؟ خواجه صاحب ادب مان چيو ته قبل بلڪل نه! جنهن تي کيس آفرين ڏنائين. انهيءَ رس جي ڪري ٺٽي خواجه ابوالمساڪين جو دلي لاڙو خواجه محمد زمان جهڙي خليف معتقد ڏانهن هيڪاري وڌيو. ان کان پوءِ هر شفقت جو حقدار خواجه محمد زمان کي ليکيو پئي ويو. هيڏانهن خواجه محمد زمان عقيدت ۾ غرق هيو ته هوڏانهن خواجه ابوالمساڪين مٿس مهربان ٿيندو رهيو. هي حق جي راه جو هادي ته هو

طالب صادق هيو غرض ته پئي هڪ هي ئي فدا هئا.

دنيا ۾ هرڪو ماڻهو پنهنجي مرضيءَ مطابق ادب ۽ اخلاق جو مظاهرو ڪري ٿو ۽ هرڪنهن کي پنهنجي مٿان ناز آهي. ليڪن اوليائن کي خدا جيڪي چڱيون خصلتون عطا ڪيون آهن انهن جي ڳالهه ئي نرالي آهي. هو جيڪي ڪجهه ڪندا رهن ٿا انهيءَ ۾ مندن دل جي مچائي جو دخل رهي ٿو هي پاسي دنيا وارا فقط ڏيکاءَ لاءِ سڀ ڪجهه ڪندا ٿا رهن.

حضرت خواجه محمد زمان جي اها ريت عام هئي ته جڏهن به پنهنجي ڳوٺ کان نڪري حضرت مخدوم ابوالقاسم ۽ حضرت مخدوم آدم جي درگاهه جي زيارت لاءِ روانو ٿيندو هيو ته ادب مان جتي پير ۾ نٿي پاتائين ته وري ڪا سواري ٿي ڪيائين. ماڻهن کانس ان جو سبب پڇيو ته پاڻ فرمائين ڳوٺ: سرشدن ڏانهن وڃڻ وقت جتي پير ۾ پائڻ ادب جي خلاف آهي. سبحان الله!

ڪنهن عقل کان سوال ڪيو ته ايمان ڇا آهي؟

عقل ورائيو: ايمان ادب ئي آهي—

حضرت خواجه ابوالقاسم پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي خواجه محمد زمان کي طريقت جي تعليم جي اجازت ڏني هئي جڏهن مندن مند آهي:

خدا جي راه ۾ منهنجو پاءُ محمد زمان ارادتمندي ۾ داخل ٿي مون مسڪين مان ڪيتريون صحبتون ڪري چڪو آهي. کيس طريقت جي تعليم جي اجازت ڏيان ٿو، انهيءَ شرط سان ته هو شريعت ۽ طريقت ٽي قائم رهندو. والسلام.

خواجہ ابوالمساکین الہیء سند ڏيڻ سان گڏ پنهنجي
پڳ مٿي تان لاهي خواجہ محمد زمان جي مٿي تي رکي کيس
مسند تي وهاريندي مڃي مريدن کي حڪم ڏنو ته اچي هن
جي هٿ تي بيعت ڪن پڇاڙيءَ اهو به چيائين ته جيڪو
خواجہ محمد زمان جي بيعت نه ڪندو سو منهنجي مريدن
سان نه هوندو.

چون ٿا ته هيلتائين ڪنهن به بزرگ پنهنجي جيئري
ڪنهن مريد کي اهڙي اجازت نه ڏني ۽ نه وري ان کي مسند
تي وهاري مريدن کي سندس بيعت جي هدايت ڪيائين.

خواجہ ابوالمساکين ٿوري عرصي کان پوءِ پنهنجي
خالقاه کي خواجہ محمد زمان جي حوالي ڪري پاڻ حجاز روانو
ٿيو ۽ اتيئي سندس روح خدا جي رحمت ۾ وڃي آراي ٿيو.
خواجہ محمد زمان پنهنجي مرشد جي موڪلائيءَ کان
پوءِ ڪي ڏينهن ٺٽي ۾ رهيو ۽ خدا جي خلق کي منهن راه
ونائين لڳر ليڪن ظاهري عالمن کان اهو منو نه ٿيو ۽ هنن
اهڙيون حالتون پيدا ڪري ڇڏيون جو خواجہ محمد زمان ٺٽي
کي ڇڏي اچي پراڻي لواريءَ ۾ مقیم ٿيو.
سیر علي شیر قانع ٿر لکي.

خواجہ محمد زمان دنيا کي پنهنجي فيض جي درياهه
مان سيراب پيو ڪري اڪثر ماڻهون انهيءَ ڳالهه تي يقين
رکن ٿا ته هن جو وجود اڄڪلهه واقعي وڏي اهميت ٿو رکي.
هن وٽ جيتوڻيڪ ڪا خاص آمدني نه آهي ته به سندس
سهدان خانو جاري رهي ٿو. لواريءَ جي رهائش واري زماني
۾ هن جو رشد ۽ زهد ايڏي عروج تي آيو جو منڍ هند جا
ماڻهو سندس حضور ۾ پنهنجن لڳا. هن روحاني فيض سان گڏ
دنيوي خدمتون پڻ سهڻي نموني سان سرانجام پئي ڏنيون.

روايت آهي ته حضرت خواجہ محمد زمان دستور مطابق هميشه ان جا انبار پنهنجي ننگر خاني ۾ موجود رکندو هيو ۽ هر سال سریدن جي کاڌ خوراڪ لاءِ ڪيترن قسمن جا اناج خريد ٿي ڪيائين جن جو انداز ٽيهن چاليهن خسرارن تائين هوندو هيو. ان لاءِ گهريل رقم پنهنجي پاران ادا ٿي ڪيائين هن بزرگ جي غنا ۽ سخا پنهنجو نظير پاڻ هئي. وقت جي بادشاهن کي ڪڏهن به خيال ۾ نه آندائين ان صورت ۾ جو کيس ڪابه زمين يا موروڻي جاگير ڪانه هئي نه وري سریدن مان ڪا اڳواڻي پئي ڪيائين. ان باري ۾ پاڻ ٿي فرمايائين ته:

اسين انهن پيرن مان نه آهيون جيڪي
 سریدن جي در تي وڃي گداگري ڪندا
 رهن ٿا. اسان تي واجب آهي ته ماڻهن
 جي روحاني تربيت مان گڏ سندن مادي
 مسئلن ڏانهن به ڌيان ڏيون ۽ انهن جي
 امداد ڪندا رهون.

سنڌ جو حاڪم ميان غلام شاه ڪلهوڙو (۱۱۰۰-۱۱۸۶ھ) وقت جي ولين جو ڏاڍو معتقد هوندو هيو ۽ هنن کي گهڻي عزت پئي ڏنائين ڪيترائي پيرا حضرت سلطان الاولياء کي جاگير ڏيڻ جي آڇ ڪيائين پر هي بزرگ هر دفعي انڪار ڪندو رهيو. ان حالت ۾ جڏهن ڪيئي ديني بزرگ ۽ طرفدار جا اڳواڻ ميان غلام شاه جا درباري ٿي سرڪاري انعام اڪرام حاصل ڪندا ٿي رهيا. هڪ ڀيري حضرت خواجہ صاحب جي خدمت ۾ خط لکي موڪليائين ته:

اسين وقت جا بادشاه ملڪ ۽ رعيت جي
 ڪاروبار ۾ ايتري قدر ته رڌل ٿا رهون

جو اوهان جي دست بوسي لاءِ به فرصت
 ڪانه ٿي ملي سگهي. انڪري اوهان
 کان دعا طلبي جي حسرت دل ۾ رهجي
 وڃي ٿي. هاڻ عرض آهي ته ماڻين جن
 ڪڏهن برڪت پريا پير پري اسان جي
 انگڻ تي اچن ته جئن اوهان جي زيارت
 کان مشرف ٿي سڄي جمار لاءِ اوهان
 جا شڪرگذار ٿي رهون.

حضرت سلطان الاولياءِ جواب ۾ فرمايو:

امين فقير ماڻهو مسافريءَ جي تڪليف ۾
 برداشت ڪرڻ جهڙا نه آهيون، توهان
 دلجاءِ ڪريو اسان فقيرائن ڪن مان
 توهان جي لاءِ ٿڌيءَ جي در دعاگو پيا
 ٿينداسي. والسلام

اها هئي هن بزرگ جي ولايت ۽ ڪراست جنهن بادشاهي
 دولت ۽ دربار کان منهن موڙي ماڻهن جي ميڪت ۽ سڌاري
 لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏيو هيو. بيشڪ اوليائن کي ائين
 ئي ٿو سونهين ته ماڻهن جي ذهنن تي ڌاڪ ڄمائي پاڻ کي
 بادشاهن جي بارگاهن کان پري رکندا هجن ۽ خلق مان گڏ
 خدا مان به مندن واسطيداري هجي، جڏهن به ڪو حڪمران
 ماڻهن جي آزار جو باعث بڻجي ته ان کي خلق جي بيگناهي
 ۽ عذاب الاهي کان خبردار ڪندا رهن جئن دين جي پيروي
 ۽ دنيا جي پيشروي ۾ ڪابه رڪاوٽ پيدا نه ٿئي.

جيتوڻيڪ ميان غلام شاه گهڻوئي رعايا پرور ۽ وطن
 پرست حاڪم هيو، منجهس ڪيتريون خوبيون هيون جن جو

مثال ملی نٿو سگهي تڏهن به سلطان الاولياء هن جي ويجهاند
کان پراهون پئي رهيو. اهائي هن طريقت ۽ شريعت جي صاحب
جي وڏي خوبي هئي.

اهڙيءَ ريت سنڌ جي هن عظيم الشان هستي ماڻهن جي
خدمت کي هر شغل کان افضل سمجهي ۽ پنهنجي پروردگار
جي پيروي ڪندي پراڻي لواريءَ ۾ زندگي بسر ٿي ڪئي.
ٿورن ڏينهن کان پوءِ درياھ جي خرابيءَ سبب پاڻي
ڪارو ٿي پيو جنهنڪري آباديءَ جو ڪوبه امڪان ڪونه
رهيو، سو پاڻ ۱۱۵۰ھ ڌاري پراڻي لواريءَ مان لڏي ٿوري
فاصلي تي لواريءَ نالي نئون ڳوٺ اڏائي اتي اچي مقیم ٿيو
هن وقت انهي ئي وستی ۾ سندس درگاه موجود آهي.

هاڻ مناسب آهي ته تصوف جي تعارف بابت اختصار طور
ڪي حقيقتون پيش ڪيون وڃن ان کان اڳ مجموعي طرح
مولانا رومي جي ارشاد جو اقتباس درج ڪجي ٿو جن علماء
ظاهر جي اختلافن جي صفائي مان گذرڻين جي به تسلي
ٿئي. مولانا رومي شريعت ۽ طريقت جي ڪيفيت بابت
فرمائي ٿو ته:

شريعت هڪ شمع جتان آهي جيڪا راه
ڏيکاري ٿي ۽ راه تي پهچڻ طريقت آهي،
جڏهن مقصد تائين رسائي ٿئي ٿي ته اها
حقيقت ٿي ليکجي. مطلب هيءُ ته شريعت
ائين آهي جن ڪيميا جو علم ڪنهن
استاد کان يا ڪتاب مان سگهجي ٿو، ۽
طريقت ائين آهي جن دوائون ڪتب
آڻجن ٿيون ۽ نامي کي ڪيميا ۾ ڪرڻ

ڪيو وڃي ٿو. حقيقت آهي ٿاڻي جو
سوءِ بڻجڻ يا ٻيو مثال ته شريعت طب
جو علم طريقت پرهيز ۽ دوا کائڻ ته
حقيقت صحت حاصل ڪرڻ يعني:

طريقت بنا شريعت جي ۽ حقيقت بنا طريقت
جي ملڻ محال آهي. طريقت ۾ داخل
ٿيڻ کان پوءِ حقيقت جو نور انسان تي
ظاهر ٿئي ٿو.

هن کان پوءِ ڪنهن به شڪ شبهي جي گنجائش نٿي
رهي ته شريعت ۽ طريقت هڪ ٻي لاءِ متضاد يا هڪ ٻي سان
متصادم ٿيڻ وارا مسئلا آهن. سواءِ ڪن صوفين جي اهڙين
ڪارستانين جي جن هن راه ۾ ابتدا پير کڻي ڪوڙ تي سندن
ٻڌي هروڀرو فساد ۾ پئي منهن وڌو آهي يا علاوه انهن سڀ
جي جيڪي حضرت مولانا ابوالڪلام آزاد چواڻي دين الاهي جا
بنيادي احڪام نظر انداز ڪري ڪن جزوي مسئلن کي عقيدتي
جي حيثيت ڏئي اصول ۽ انصاف در حق نقصانڪار ثابت ٿين
ٿا. اهڙن ماڻهن کي ”الڪفر ملت واحد“ جي زمري مان شمار
ڪرڻ کپي جيڪي حقيقتن کان پري رهي باطل جي پويان
لڳن ٿا. خاص ڪري اهي ڪنهن ٻي جي اشاري تي اهڙن وڳوڙن
ڏانهن رخ ٿا رکن جئن انسان ذات ويڙهه ۽ ويڇي ۾ قاسمي
قومي اتحاد سان گڏ حب الوطني جي احساس کي به فنا ڪري
ڇڏي. انهن جو اصل مقصد آهي ويڙهائڻ ۽ حڪومت ڪرڻ
جئن سڀئي روحاني توڙي مادي اسباب رڪاوٽ ۾ اچي وڃن
۽ انسان ضد جو شڪار ٿي اقتصادي مسئلن کان بيخبر رهجي
وڃي پڇاڙيءَ سندس مقرر ٿارين جي لت ڦر ۾ لٽي ۽ مٽي
ٿيندو رهي.

اڳين صوفين کي اها خبر ڪانه هئي ته
 کين اسلامي حڪومت جي ڪارندن سان
 ڪا چڪري ڪاٺي پوندي جيڪڏهن
 انهن ڄاڻي بجهي گوشي نشيني اختيار
 ڪري فقر ۽ فداقي جي زندگيءَ کي
 ترجيح ڏئي ته محض ان لاءِ جنهن
 قرآن حڪيم تي وڌيڪ غور ۽ فڪر
 ڪري سگهن ۽ عبادت وسيلي الاهي قرب
 حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪندا رهن.
 تصوف ڏانهن انسان جو لاڙو اصل ضمير
 جي انهي اندروني ڪروڙ جو نتيجو آهي
 جيڪو معاشري جي بي جزڙ حالتن خلاف
 ڪيو وڃي ٿو اهو ڪروڙ نه رڳو ٻين
 جي بي انصافين خلاف بلڪ پنهنجي ڪوتاهين
 دفع ڪرڻ لاءِ به ڪيو وڃي ٿو جنهن
 هر حالت ۾ الاهي وصال کي حاصل
 ڪري سگهجي.

ساڳيو نڪتو حضرت حسن بصري (۱۱۰ھ) جي حياتي
 توڙي سندس وعظ ۽ عبرت به واضح ٿيل آهي.
 صوفياءَ ڪرام ان کان علاوه بنا ڪنهن مذهبي پيد
 پاو جي انسان ذات جي اتحاد لاءِ وڏيون ڪوششون ڪندا
 رهيا آهن جنهن انسان سواءِ ڪنهن تفرقي ۽ فتني جي پاڻ
 ڪنڊ کير ٿي گذارين ۽ دنياداريءَ جا سڀ ڪم آهن، عافيت
 مان سو انجام ٿيندا رهن.

اهڙيءَ طرح سلسلته الذهب (ڪتاب) ۾ به صوفين جي
طريقي ڪار بابت وضاحت ٿيل آهي ته:

هنن (صوفين) جا دروازا هندو، مسلمان،
غريب امير سڀني لاءِ هر وقت کليل هوندا
هئا ۽ هي بنا ڪنهن مذهبي تفریق جي
ماڻهن کي ارشاد ۽ هدايت سان نوازيندا
پئي آيا.

مشهور صوفي شيخ ڪليم الله دهلوي پنهنجي مڪتوبات
۾ شيخ نظام الدين کي تلقين ڪندي لکي ٿو ته:

هندو، مسلمان سان صاح ڪري هلو جيڪو
به انهن ٻن فرقن مان اوهان جو عقيدتمند
هجي تنهن کي ذڪر، فڪر ۽ مراقبي
جي تعليم ۽ تربيت ڏيندا رهو ۽ ڪنهن
به غير معتقد کي پوءِ ڪٿي اهو ميد چونه
هجي ڪابه تعليم يا تربيت نه ڏيو.

شيخ جمال الدين اجمير جي خواجه معين الدين چشتي جو
تذڪرو ڪندي لکي ٿو ته ڪيترا نامور غير مسلم، حضرت
خواجه جي هدايت تي مسلمان ٿيا ۽ ڪيترا جن اسلام نه
قبوليو تڏهن به نذر نياز پيا موڪليندا هئا انهن جي حضرت
خواجه سان تمام گهڻي عقيدت هئي جا اڃا سوڌي هلندي پئي
اچي: هندستان جا ڪيئي غير مسلم هر سال خواجه معين الدين
جي آستاني تي اچي حاضري ڏين ٿا ۽ درگاه سان گڏ مڃاڻون
جون خدمتون پڻ ڪندا ٿا رهن.

سنڌ ۾ تصوف جي سلسلي اهڙو ماحول پيدا ڪيو جو گمراه مسلم ۽ غيرمسلم ماڻهن جا ذهن بدلاجي ويا ايتري تائين جو حضرت شاه لطيف، سچل سرمست، شاه عنايت شهيد ۽ خواجہ محمد زمان (سلطان الاولياء) جا ڪيئي غيرمسلم مرید اسلامي احڪامن جي پيروي ڪرڻ لڳا ۽ مرڻ کانپوءِ انهن جو مڙو پنهنجن مرشدن جي پيرانديءَ کان دفنايو ويو.

ڊاڪٽر لاجونتي ڪرشنا پنهنجي مشهور تصنيف ”صوفي شعراء پنجابي زبان“ ۾ ٿو لکي ته: ”اثر هند تي مسلمانن جي قبضي ٿيڻ کانپوءِ انهيءَ پاسي صوفين جي اچ وڃ شروع ٿي ۽ صرف اهي ئي هئا، جن بابت چئي سگهجي ٿو ته وڏن اسلام واري دوستي، صلح جوڻي، محبت ۽ بردباري موجود هئي.“

اهو دين جيڪو تعصبي عالمن ۽ قاضين جي سخت گيري ذريعي هروڃ تي آيو، سو هندن کي پنهنجي اثر ۽ نفوذ ۾ نه آڻي سگهيو ليڪن اسلام جيڪو صوفين جي توسط سان انهن تائين پهتو تنهن سندن دليون موهي ڇڏيون، انهي حالت ۾ ائين چئي سگهجي ٿو ته جيڪو ڪم بادشاهن کان نه ٿيو سو صوفين ڪري ڏيکاريو.

تصوف به دنيا جي ڀيٽ ۾ هڪ تحريڪ آهي، جا زندگيءَ جي نظام کي نئين سر ترتيب ڏئي ٿي ۽ ان جو بنياد اخلاقي قدرن تي رکيل آهي. بنيادي طرح تصوف انهيءَ عمل جو نالو آهي جيڪو انساني اخلاق کي عروج تي پهچائڻ انسانيت کي ترقيءَ جي آخري منزل پهچو ڪري ٿو.

اخلاق جا عالم انهيءَ راه تي متفق آهن ته اخلاق جون منزلون ٻاهتر کان مٿي آهن جيڪڏهن ڪوبه شخص طالب جي صورت ۾ انهن مان ڏهه منزلون طئي ڪري ٿو ته ڪشف

ڪرامت جو صاحب ٿو بڻجي ۽ کيس الاهي قرب حاصل ٿئي
 ٿو ۽ هر باد رکڻ کپي ته انهن منزلن جي مقابلي ۾ ايتراڻي تعداد
 روحاني بيمارين جا ٿين ٿا ۽ هر منزل کي طئي ڪرڻ کان اڳ
 ضروري آهي ته درجي به درجي هر ضد کي ختم ڪيو وڃي يا
 پهريان ئي ذڪر ڪيل منزلن جي مسافت دوران انهن روحاني
 بيمارين کي جيڪي راه ۾ رڪاوٽ جو ڪارڻ ٿيون بڻجن،
 نابود ڪري ڇڏجي.

اهو سبب هيو جو صوفين منيد ۾ ٿي اخلاق جي
 سڌارڻ جي مهم هلائي، ان کانپوءِ نفس جي پاڪائي ڏانهن لاڙو
 رکيائون، ائين سڀئي مرحلا طئي ڪندا حقيقت ڏانهن رسائي
 ڪندا ويا.

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته تصوف جتي
 به رائج ٿيو، اتان جي حالتن کان اثر قبول ڪري اڳتي وڌيو
 سنڌ ۾ به اهو ئي رواج هلندو آيو.

حضرت سلطان الاولياء وارو دور نهايت وڳوڙن ڀريو دور
 هيو، جيتوڻيڪ ميان غلام شاه ڪلهوڙو وطن دوست ۽ رعايا
 پرور حاڪم هيو ۽ هر طرح سنڌ جي آزاديءَ جي حفاظت
 پئي ڪيائين تڏهن به هندستان جا مغل بادشاه سڌائين سنڌ ان
 کونس ڪندا پئي رهيا ۽ هن سرزمين تي امن واريون حالتون
 موجود ڪين رهي ٿي سگهيون، ٻي پاسي ماڪ جا اندروني
 معاملن ۾ ٺيڪ نٿي رهيا، ان ڪري سنڌ جا رهاڪو روحاني
 سکون جي محروميءَ سان گڏ مادي وسيلن کان به نره رهندا
 ٿي آيا جنهن ڪري اقتصادي ترقي ۽ اخلاقي ضابطا بلڪل نه
 هئڻ برابر محسوس ڪيا ٿي ويا. مصيبت وري اها جو علماء
 ظاهر به صوفين جي طبقي سان مهاڏو اڻڪائيندا ٿي آيا ۽

جاگيرداري نظام انهيءَ صورتحال مان پورو فائدو پئي ورتو-
جيڪا ان جي اصل فطرت آهي.

انهيءَ ئي اڻسائي دور ۾ حضرت شاه عنايت صوفي
(۱۱۳۰ھ) کي سنڌ ۾ ٿاڻيل مغلن جي نائب اعظم خان ڪفر
۽ بغاوت جي الزام ۾ شهيد ڪرايو عجب وري اهو جو انهيءَ
اعظم خان ملڪ ۾ پڙهو گهمائي ڇڏيو هو ته جيڪو به ماڻهو
الله جو نالو زبان تي آڻي تنهن کي بنا پڇي قتل ڪيو وڃي
حالانڪ شاه عنايت خدا جي احڪامن جو پورو پابند ۽ پنهنجي
پير مرشد جو پڪو تابعدار هيو.

حضرت خواجہ محمد زمان ميني حالتن ۽ نتيجن کي
نظر ۾ رکندي تصوف جي فلسفي ۽ طريقي کي ملڪي ۽ قومي
تقاضائن موجب جاري پئي رکيو ۽ سڄي زندگي شاهائي انعام
اڪرام توڙي زماني جي عالمن جي اختلاف کان بي نياز رهندو
آيو. اهڙيءَ ريت ماڻهن جي اخلاقي اصلاح ڏانهن متوجه ٿي
مادي ۽ روحاني خدمتون سرانجام ڏنائين جن جو مثال مله
مجال آهي.

سال ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ع ھي دنيا
جو روشن سج ۴ ذوالقعد تي هن جهان
مان موڪلائي ويو،

”جيتوڻيڪ سج زماني کان الوپ ٿي ويو
ته به ان جي نور جا ڪرڻا دلين ۾
پيا جهلڪن“

(۱) آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي ڪتاب ”لوارِي
جلال“ ۾ هن خاندان جو نسب نامو هيٺين ريت درج
ڪيو آهي.

- (۱) خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) ۰۲
 بن شیخ حاجی عبدالطیف ۰۳ بن شیخ طیب
 ۰۴ بن شیخ ابراہیم ۰۵ بن شیخ عبدالواحد
 ۰۶ بن شیخ عبدالطیف کلان (وڏو)

هن نسب نامي ۾ شیخ طیب ۽ شیخ عبدالواحد ج-و
 نالو وڌايل آهي. شیخ عبدالطیف کلان (وڏي) کان پوءِ هي
 نسب نامو چوويهين پيڙهيءَ ۾ حضرت ابوبڪر صديق مان وڃي
 ملي ٿو جو هن طرح آهي:

- ۰۷ بن شیخ احمد ۰۸ بن شیخ بقا ۰۹ بن شیخ محمد
 ۱۰ بن شیخ فقير الله ۱۱ بن شیخ عابد ۱۲ بن شیخ عبدالله
 ۱۳ بن شیخ طاؤس ۱۴ بن شیخ علي ۱۵ بن شیخ مصطفي
 ۱۶ بن شیخ مالڪ (مهروڙي) ۱۷ بن شیخ محمد ۱۸ بن
 ابراهيم بن محمد ۱۹ بن محمد ۲۰ بن طيار ۲۱ بن عبدالباري
 ۲۲ بن عزيز ۲۳ بن فضل ۲۴ بن علي ۲۵ بن اسحق
 ۲۶ بن ابراہيم ابي بڪر ۲۷ بن قائم ۲۸ بن عتيق ۲۹
 بن محمد ۳۰ بن حضرت عبدالرحمان ۳۱ بن حضرت ابوبڪر
 صديق رضه — ص ۲۴.

(۲) ميان عبدالطیف کلان (وڏو) ولد ميان ابراہيم
 (ڊاڪٽر گربخشاڻي جي لکت موجب) شیخ حاجی عبدالطیف
 بن شیخ طیب) ۱۱۴۹ھ ڌاري فوت ٿيو کيس پراڻي لواريءَ
 ۾ دفن ڪيو ويو — ص ۴۹.

(۳) حضرت خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) (بن ميان
 عبدالطیف تاريخ ۲۱ - رمضان ۱۱۲۵ھ مطابق ۱۷۱۳ع پيدا
 ٿيو جنهن جي تاريخ ”انه من عبادنا المخلصين“ مان نڪري

ٿي. سندس رحلت ۴- ذوالقعد ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ع ۾ ٿي، ان جي تاريخ ”ورضي الله قولاً“ مان نڪري ٿي.

مير نظر علي خان ٽالپور پنهنجي مرشد جي وفات تي فارسي ۾ شعر لکيو آهي، جو فارسي مضمون واري حصي ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

فردوس العارفين (۱۲۰۱ھ) تاليف مهر بلوچ خان هن بزرگ جي احوال بابت آهي.

(۴) خواجه گل محمد (محبوب الصمد) بن خواجه محمد زمان تاريخ ۱۱- ربيع الاول ۱۱۷۷ھ جمعي رات جو پيدا ٿيو، جنهن جي تاريخ ”اولئڪ تحروا رشدًا“ مان نڪري ٿي. سندس وفات ۲۷- ربيع الاخر ۱۲۱۸ھ ڌاري سج لٿي جي نماز کانپوءِ ٿي هئي، جنهن جي تاريخ ”وقضي الله امراً“ مان نڪري ٿي.

ڪتاب ”الجواهر البدايع“ (۱۲۲۱ھ) تاليف ميان بلال هن بزرگ جي سوانح بابت آهي، هن کي هي پٽ هئا: محمد زمان ثاني (پيو) شيخ عبداللطيف صغير (ننڍو) ابوالقاسم محمد اڪرم آدم ۽ حاجي محمد.

پويان چار ئي قلعي تي چڙهائي ڪرڻ سبب قلعي کان خارج ڪيل هئا.

خواجه محمد زمان ثاني پنهنجي والد جي وفات کانپوءِ سندس جانشين ٿيو، جنهن جو ”لقب غوث العالم“ هيو. هن جي ولادت ۱- رمضان ۱۱۹۹ھ ۾ ٿي، جنهن جي تاريخ ”اولياء الله لا خوف عليهم ولا هم يحزنون“ مان نڪري ٿي. سندس وفات ۱۷- صفر ۱۲۴۷ھ ۾ ٿي. مير نظر علي خان انهي موقعي تي جيڪو فارسي شعر لکيو تنهن کي فارسي حصي ۾ درج ڪيو ويو آهي.

مرغوب الاحباب (۱۲۶۲ھ) تالیف میر نظر علی خان تالپور
هن بزرگ جي احوال بابت آهي.

محمد زمان ثنائي جي رحلت کانپوء ان جو فرزند
محمد حسن لقب خواجه مدني ولادت ۵ - محرم ۱۲۳۵ھ مسند
تي ويٺو. سندس وفات ۷ - صفر ۱۲۹۸ھ ڌاري مديني شريف
۾ ٿي ۽ جنت البقيع ۾ حضرت خواجه محمد پارسا جي مزار لڳ
دفن ٿيو.

مخدوم محمد اجراهيم خليل ٺٽوي هن جي وفات تي
جيڪو فارسي شعر لکيو، سو فارسي حصي ۾ شامل آهي.

ڪتاب مقائل الضمائر (۱۳۰۳ھ) تالیف خواجه محمد سعيد
هن بزرگ جي سوانح بابت آهي. هن جي وفات کانپوء سندس
پٽ محمد سعيد لقب خواجه مڪي ولادت رمضان ۱۲۶۴ھ
وفات محرم ۱۳۲۴ھ ان کانپوء خواجه احمد زمان ولادت
۱۶ - ذوالحج ۱۲۹۷ھ وفات ۱ - رجب ۱۳۴۶ھ پنهنجي اباڻي
مسند تي ويٺو، جنهن جو فرزند خواجه گل حسن هن وقت انهيءَ
درگاه جو سجاده نشين آهي سندس ذات پنهنجن مريدن ۾ معتقدن
لاه هدايت جو سرچشمو ليکي وڃي ٿي.

از صدای سخن عشق ندیدم خوشتر
یادگاری که در این گنبد دوار بماند

حافظ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
نَحْمَدُهُ وَنُصَلِّعَلَيْ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ

(۱)

جنگ تڙين جي جاء، جنين چڏڻو جنگ کي،
سڀي تو مهڻدا، جي تو مهڻ نه تن سين.

اين جهان اورا سڪان اي جان من!
هرڪم شد دور از جهان اي جان من!
هر کسی را دوستی با او بود
گر دلت نمی پاسد او بود.

(۲)

جَاهِلِ جَنَّةِ مَكِّنِ جَوِّ عَارِفِ سُورِ سَهَابِ
سُورِنِ سَمْدِي سَاءِ رَاحَتِ رَسِي رُوحِ كِي.

جاهل اندر عیش کو شد هر زمان،
عارف اندر درد موزد هر زمان،
هر که موز عشق را در جان گرفت،
راحت و تسکین را سامان گرفت.

(۳)

مَتَّعِنِ دُنُو جَنِّ، تَنِّ ذَمَّعِ غَیْرِ كُنَّاهِ،
جَنِّیْنِ لَسَدِي رَاهِ، وَهَسِّ تَنِّیْنِ وَهَسِّ تِيْوِ.

هر که معمور از لقای یار شد،
جرم بهرش دیدن اغیار شده،
آنکه بزحاق راه و رزیده شود،
کسی دلش با عیش گرویده شود.

(۴)

جِي مَحَبَّتٍ مَتَّجِهَةٌ مِّنَّا، سِي مَوْرُئِهِ مَرَّانٍ كَتَدَّ هِيْمُ
"مَنْ قَتَلْتَهُ قَاتَلْنَا دِيْتَهُ" وَذِي مَوْلٍ وَنَا
"إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ" وَجِي مَوْتٍ وَهَمَّا
مَوْتًا اِگِّي مَاءِ، اِگْهَوْنِ اِسْلَامِ تِيْوِ.

در محبت هر که مرد آن زننده گشت،
قتل او در راه حق ارزنده گشته.

دین زندان آمد اسلام است و بس
مرگ بعد آن پیش از وی هست و بس

(۵)

لَبَّوْا وَآءُ وِصَالٍ، جَنِّينَ سَاعَتِ هَيْبِكِ-رِي،
كُنْ مَا لَدِي لَالٍ، جَهَّ لَتِي جِبْجِبْ خَلْتِي-مُو.

هر که اوشد از وصال دوست خوش
خرم آن شد زندگی ای اوست خوش
خاصلش آن در شهر وار آمده
که این جهان بورش پدیدار آمده

(۶)

عَارِفٌ ۽ عَشَّاقٌ، بِسَبِّ كُھْرَمَنُ پِيرِينِ جَوِ
جَنَّتَ جَا مُشْتَقِ، اَجْمَا اَوْرَاهَانِ تِيَا.

عارف و عشاق در دیدار گم
طالب جنت شد اندر تار گم
آن به منزل می ماند خویش را
این به جاده می دوالد خویش را

(۷)

قَاتِبُ جَانِ كَثِيفُ، تَانِ جَاهُ جَانِيَّ نَمِ مِيْرَايِ،
لُوجِي تِيَّ لَطِيفُ، لَهَنْوَارُو لَاهُوْتِ ذِي.

تا همین قالب کثیف و تار مانند
 دور از امکان وصال یار مانند
 گر تویی لاهوت جوینده بجان
 شو لطیف اول تو ای بنده بجان

(۸)

چند جا گویند تا جو گویند ؛ دو نهین کیم ذکاء
 "و آذ کُر ر بک فبی نفیسک" اندر آگ جلا
 جن سچن جی ستاچاء تن کینا میو کینکین

نیست درویشی کم ظاهر دلق را
 برتن اندازی نمائی خلق را

هست درویشی کم بس فکروش کنی
 دائم اندر نفس خود ذکرش کنی

هر کم از عشق خدا غم دارد آن
 جز فنا دیگر نم خوش پندارد آن

(۹)

پرت چند پرت دیده جی، ستا بهم کرمه پال
 یکن سندی لال، مچن موقت و جتائین

هر ولای غیر دیوانم سباهش
 از دیار خویش بیگانم سباهش

ای سبادا گوهر نایاب تو
 موقت ضایع گردد از دو لاب تو

(۱۰)

جَمَامِيْنِ پَتَسِيْنِ پَتَانُ، تَسِيْنِ مَتِهْتِ مَرَهِيِيْ،
جُو لَتُو اِي گَمَانُ، تَم مَرَهِيِيْتَايِي مَتِهْتِ تِيِي.

مسجد از تو دیر اگر خودبین شدی
ظواهر اندر دین مگر بی دین شدی
چون گمان را دور تر کردی ز دل
بیگمان در راه حق کردی ز دل
شیوه ای نیکان چو باشد شیوه ات
دیرهم مسجد شود از سجده ات

(۱۱)

اَءْ اَنْ دِيْنَهَانِ، مِيْكَانُ مِيْرِيْنِ كِيِي،
جِي اَوْدَا تِيْمَا اَنْ كِيِي، اَدَمَ ءِ حَوَالِ
مُحِبُّ مِيْرَتْدُو مَتَا، شَتَالِ مَوْتِيِي مَتَا كِيِي تِيِيَانِ.

ای خوش آن روزی چو یابم یار را
کاش باری بیستم آن دلدار را
آدم و حوا چنان در کوی دوست
یک زبان بودند در بهلوی دوست
آرزو پرورده می دارم چنان
در حضور خود برد یارم چنان

جلوه ای دلدار شد دیدار شان
 ماسوایش نیست در بندار شان

(۱۴)

تَمَّيْمُنْ تَوْنَنَهْ فَتْقِيرُ، جَاسِيْمُنْ مَانَكُ مَسِيْبِيَّ جُو،
 مَالِيْمُو تِيْن مَلِيْمُرُ، جِيْن جَسُو مَالُ مَبَّاحُ كَبُو.

تا غم جان هست درد نبال تو
 فقر باشد دور تر از حال تو
 هر که جان کرده فدا باشد همان
 منزل مقصود را یا بد همان

(۱۵)

نَكَ اوْ دُوْ اَكْب كِي، نَكِي نَظْرَانُ دُوْرُ،
 رَجَانِ اَيِيْن وَهَلَوُرُ جِيْن دَلُوْئِيْ اَنْ دِيْمُ.

نیست نزد من هم از من دور نیست
 نیست ظاهر نیز آن مستور نیست
 دیدم آن نا دیده را حیران شدم
 بر ادای او بجان قربان شدم

(۱۶)

مَسِيْمَت پِيچَار پُوْنِيْن، جِيْبِي مَسِيْمَتُ هُوْتُ حَضُوْرُ،
 مَلُكُ مَلِيْمُ مَتْنُصُوْرُ، كُهِيْبِيْ كُهِيْبَا كِيْمَتْرَا.

هر کسی را ورد جانان روز و شب
 او هم اندر قرب همگان روز و شب
 هر یکی منصور مثل اندر جهان
 کیست واجب بهر قتل اندر جهان

(۱۷)

چند بیان هی جهان، هو پش گهووی گهوریان
 پلک پریان سنا جی مون ساری جی پندرون

هر دو عالم را دهم قربان به دوست
 ساعتی مالم اگر شادان به دوست

(۱۸)

دو نگر دکا لاهم اگت مئی آهی مسستی
 آریا ئی سین آهی ذاتی سمنگ ضعیف کی

منکم می دارم به هر مان زندگی
 هر زمان در عشق سوزان زندگی
 نیست یارای غم دیگر مرا
 ای غم دوران مکن مضطر مرا
 من به جانان عهد و پیمان بسته ام
 با غم آن هم بچاق پیوسته ام

(۱۹)

جَنّٰٓ كَسْبِيرو قِيَمَتِ سِي سَوَدَا گِرُ نَمَ جَهِيَايِ،
تِيَمِنِ لَدَا لَكَا، جِي پَرِيءَ كَانِ پَرِي تِيَا،

نیست اورا نرخ در بازار عشق
آنکه خود پندار و دعوی دار عشق
هر که مسائل با صفا و صدق شد
برگزیده در جناب عشق شد

(۲۰)

سَامِي كَنَدَا كَپَايِ كَن كَپَا يَا خِيَرُ كِيَمِنِ،
هِي تِيَمِنِ جِي جَاءِ، جَنَمِنِ پَسِي جَبَك چَدَلَا،

مهر بریده باش در میدان عشق
تا شوی هم مساز بر میزان عشق
از خیال دو جهان پرواز کن
بر مقام عشق خود را باز کن

(۲۱)

سَجِي مَرِيْنِ سَاءِ كَمَارِ نَانِ قَرَا يَب جِي،
جِي اَن كَات كَمَاءِ سِي جَانُ كِي تَائِيَمِنِ جِي سَرَا،

مهر به تیغ یار آوردن بجای است
دوستی این است و این رسم وفا است

هست عشق را ثببات جاودان
عشق می بسخشد حیات جاودان

(۲۲)

پتان کتبی پرینء ذانہن کتہم پتہتی کاتم
تت گذر نہ غیر، جو، جیت مدچن جی متاجراء
ورنو وحدث واء دوئی سپ دور تسی^۱

آنکہ برزعم خودی لہازان شدہ
دور تر از خلسوت جانان شدہ
یار پر جائیکہ می دارد نشان
اجنبی از وی نیمی آرد نشان
آنچنان وحدت ہم عالم راہ یسافت
ہر دوئی خود را ازان بیراہ یسافت

(۲۳)

میک روحنانی مائین، جیسومی جاہلن^۱
پتگہن مچی من، پارس بسن کینکبی^۱

تارکہ دنیا حقیقت آشنا است
طالب دنیا ازان نہ آشنا است
حاجت مائی است ہو تیمار را
نیست پر پارس نظر ندادار را

(۲۴)

بُچینِ جانُ پَرُوچُ کمانِ پَسایی کَرِ پَرُ هَمیزِ کِی،
جَمینِ دُلو هُوَتُ، تینِ دینِ سَپِیٹی دُو رِکَئیَا.

گر تورا سقہ صود وصل دلبر است
دور از پرہیز ساندن بہتر است
ہرکہ واقف از رہ جہان شہ
لا تعلق از ہمہ ادیان شہ

(۲۵)

اودینونہ جی عشق کبی عقل آن کئیَا،
عقل سَوُد و اچ کَرِی، عشقُ قَرُ فرمای،
عشقُ اہڑی راء، جو عقل کبی اتر کَرِی.

عاشقان را احتیاج عقل نیست
حدت غم در سزاج عقل نیست
عقل بر سودوزیان آرد خیال
عشق در غارت گری دارد خیال
عشق آن را ہی کہ سوزل رام عشق
رہ بریدہ هست عقل از گام عشق

(۲۶)

دل کتہ دین دُنیاکان دل ہر دوس رہا،
لوچی لالہ لاء، دُو رُ کَرِ دارین کبی.

با حبیبیت هم نشینند باید شد شدن
 دور از دنیا و دین باید شدن
 خویشت را گم در تلاش یار کن
 فکر داریمن از دست مسمار کن

(۲۷)

ساجن جی سیک ریء کدیم کاید و کید هم
 بیچیم پیر پیری، چو دس سنهن منصور جو.

نیست غیر از یار یاری دیگری
 نی خوش از عشق است کاری دیگری
 جا بجا پیر میدم از آثار دوست
 هر کجا دیدم عیان انوار دوست

(۲۸)

فعل شریعت حب طریقت هیئون حقیقت هوء
 معرفت نالوء آهیم پیر و زن پیر سین.

از شریعت تا طریقت جاده است
 ساغر است اول دگر چو ن جاده است
 با حقیقت رغبت کن رو کما مگار
 معرفت در یاب ازان شو کما مگار

(۲۹)

بتل بتل پتوي پتچاوت، ملڪي ڀر ميسحاق جي،
ڪتڪ پن ڪن اقرار، اسين پانهائون تڏي.

بساد دارد هر کسي ميسحاق را
ذکر تو برگ و خس و ايسراق را
بالک و خالق توئي حاکم توئي
با خلایق رازق و رحيم توئي

(۳۰)

سامي هلتن هيڪيل پتان چڏيائون پوءِ
پڇن لالڻ لوءِ، ڪلهي ڪينر ڪين جو.

اهل عرفان را به تنهائي است ڪار
نيز شان را بسا سر خود نيست ڪار
آستان يار ممي پر سندن شان
روز و شب اندر فنا غرق اند شان

(۳۱)

چڏيو جن پتڙپو، چپر تن کي چاڙهي،
هم غم لهن هور، وڃي ڪيچ قرار يون.

آنکه خود را از جهان بالا کشيد
انسداد راه را از پا کشيد

خاطرش آزاد از آلام گشت
آخرش حاصل بجان آرام گشت

(۳۲)

پیوندر هین پینپیور هر دوزخ جز دونهون،
سو آرو سو نهون، پچی کاهبو کیچ ذی.

سایه افکن دود دوزخ برجهان
نیست راه راست روشن درجهان
رهنما باید که بر منزل ببرد
نی که رهزن کو سرو حمل برد

(۳۳)

وطن جن و چوژنو، سچ تن مدایی،
نیکر نیماهی، کانهی کندی کیچری.

تارک دنیا به جانان واصل است
این نباید گفت که زوی فاصل است
خیز ای افتاده در دنیا بخیز
تابی ای یار را زین جا بخیز

(۳۴)

جیتان ناهیم گمان، تیتان کین کتهاء،
یتهدی الله لنوره من یشاق، گندر مپی گیاء،
جیدریون مون دءا کجتهاء، آه قیری قوراثون تیمی.

از گمان بر تر رسیدن کار شد
 غیر ممکن هیچ زان اظہار شد
 ہادی اندر راہ حق نور خدا است
 در تو کل ہر غم از جانم جدا است
 از دعا یاد آوردید احباب من!
 تا نہ بینم باز حجر از باب من!

(۳۵)

جیتھی کیسی نہ این، ات سپوئی عین،
 وچاگیتو غتین، سورج مدآ پتاروہ

کیف و این آنجا نمی آرد وجود
 نیز غیر آنجا نمی دارد وجود
 همچو مهر انوار وحدت ظاہر اند
 بر نہای ظلمت آنها قادر اند

(۳۶)

موتی مومکینا نگئیو، چدڑی مڈکے مکان،
 آیو منجھہ اوطان، پتردا سپ پتیری تیئا،

ءالم اسکان را بگذاشت آن
 بازیا اوطان خود پرداخت آن
 از میان ہر پردہ را برداشت خود
 جلوہ در نزدیک و دور انداخت خود

(۳۷)

اَوڙڻ اَوڙي آءُ، تُوکي لاکي کُوڙي،
 لَهِي تُو مَتَّاهُ، مَندُو مِيءِ مَسامِرو.

نزد شو ای خاک آلوده بیا
 مالک تو مر ترا خوانده بیا
 تاهم گرد از تمنت شسته شود
 باطننت بی داغ و بشگفته شود

(۳۸)

جَبَلُ اَوڙو، آءُ، چِي نِي قَراري، کِي مَنَ پَر،
 تَه مَحِيبُ مِوسِي، گَها، هَندُ پَسِي، کِيرين پَتَ پَر.

حائل است اندر میان کوه گران
 توازان هستی در اندوه گران
 جلوه ای جانان و گر حاصل کنی
 همچو موسی هوش را زائل کنی

(۳۹)

پَسايِي، لَهَر، پَسَنَ پَر پَر آبَر تِيئا،
 کِي لَتِي اَرِيا، کِي لَنگِيهِي، مَقْصَدَ مِرَئا.

آب و موج اندر نظر یکمان شده
 مردمان در این و آن حیران شده

عده ای زان راه گم کرده بود
عده ای زان مقصدش برده بود

(۴)

لَسَّ كَيْهِي عَالَمٌ اِمْكَانِي، وَجِي وَصَل تِيئَل
پِتَائِي تَمْنَهِيَن بِيئَل، جَت پِيژِيُون بَجْرَا بُدْرِيُون.

آنکه دور از عالم امکان شود
نزد تر در خلوت جانان شود
خویش را بر ساند آن در بحر آن
می رسد صد کشتی اندر قعر آن

(۳)

جَمِيَن دَرُو پِيَاڻ تَمْنِيَن دَرُو مُسْپَرِيَن
غَلَطِ اِي كَمَانُ تَم عَارِفِ پَسَسَرِيَن اَرَمِيِي.

هر که خود را دید جانان را بدید
هم بخود نگریست و هم آن را بدید
اهل دل آنیم را محتاج نیست
راه و رسمش دور از منواج نیست

(۴۲)

جَمْن چَتِيُون كِي خِيَزَرَانُ تَمْنُ مُونُ پِيَاڻُ وَ سَپَرِيَن
هِنُ وَجِيَائِي جِيَانُ، مُونُ نِيَشَانِي نَم لَپِيِي.

همچو طوطی ام که در خـزران برفت
 یک بیک در یخ شدن از جان برفت
 قرب جانان هستی ام معدوم کرد
 جلوه داد و از نشان محروم کرد

(۲۳)

تَنَّهُنَّجِي وَآتَ وَجُودُ، بَهْرَ بِهَجْ مَ پِيچَرَا
 مِرْ تُوئِي تِن مَعْبُودُ، جِي قَرِيبي رَهَن كِين جِي

از وجودت جاده ات آید بدست
 این سراغ از دیگری ناید بدست
 قرب ـ مولا را همان در یافت است
 آنکه خود را در عدم بگذاشت است

(۲۴)

اَسْرُ اَيِّن ذَانَهُن، مَسْجُون رَهِيَن رُج م
 جُزِي جَائِز نَاهِيَن، كَل رِيء كَمَن ذِي نَهْرَا

جانب افلاک برسان خویش را
 در سراب ای جان نیشان خویش را
 نیست جائز جز زکل مانند جدا
 از کنارش خویش را سازد جدا

(۴۵)

صُورَتَ مَعْنِي وَجِ بِرَ كُنُونِهِي لِيكَ اِيكَائِ
هُوَ نَهْ سِيَّائِي هِنَ رِي، هِي سَوْرُهُ نَهْ مَوْجُودِ
كِيئي جُوهرُ كُونِجِي، كِيئي عَرَضِ آهِي
حَقِيقتَ هِيكَاهِ پَرِ نَتَانُ مَتْمُو نَاهِي كَرِ.

صورت و معنی بهم مربوط است
این ازان نیز آن ازین بسبب است
این نه غیر ازوی شناسیده بود
نی همان جز این بجای دیده بود
گاه جو هر گاه عرض موسوم شد
ذات یک بسیار بدل مفهوم شد

(۴۶)

کِيئي نَظَرِ نَقْلِ جُو کِيئي تَبِيْنِ كِتَابِ
کِيئي فَوَجِ فِكْرِ جِي، کِيئي مَاتِ مَقَامِ
کِيئي مَسِ چَوْنِ مَتَامِ، کِيئي كُچَنُ بَتَدِرُوهِ

گاه سالک از حدیث آرد بیان
گاه از دانش بیاید بیان
گاه اندر فکر گم رفته بود
گاه خاموشی پذیرفته بود

از وجود خویشتن بگذر برون
 تا ایایی عالم دیگر برون
 جانب اقصیٰ چو پیغمبر برفت
 آن زمان در قربت داور برفت

(۵۰)

صَاحِبٌ مَّيِّدٌ خَلَقْتَهُ جَدِّهٖنَ جَاءَ نَسَمَ مَسَاءِ
 اَلْمَسْ كَتَمِشْلَمَ شَيْءٍ حُسْنٌ حَسَدَ نَسَمَ كَتَاءِ
 نَتَكُو وَصَلُ وِجَ ۛ نَتَكُو لِيَكُ لِيَكَاءِ
 مَتَاهِرَ ذِنَائِيْنَ ذَاتِ ۛ صُوْرَتِ مَتَمَدِيسِ شَاهُ
 مَسْرُ وَرَتَكِيُو سَجْدُو اَثِيْ اِيْمَانَتَاءِ
 اِيْمُوْمِيْنَ مِرَاةُ اَلْمُوْمِيْنِ لُوْكَا ۛ اَللّٰهُمَّ اِيْكَاءِ
 مَكْمُوْمُوْنَ قَرَفَ ثِيَاءِ هَمَمَ هَتَّ حَتِيْبُ جِيْ

خلق فرمود آن خدا خیر الانام
 از ازل آمد بیجا خیر الانام

بی نظیر و بی مثال آن بی عدیل
 صاحب حسن و جمال آن بی عدیل

در میان شان فراق و وصل نی
 عهد و سعبود اند یکجا فصل نی

چون بدید آن حسن بی تمئیل را
 سجده کرد احمد همان تجلیل را

مؤمن آئینہ برای مومن است
راز را در پرده پنهان کردن است
شد کلید و قفل در تحویل دوست
هر چه خواهد آن کند تجلیل دوست

(۵۱)

چَتَدِي عَتَالْتُمْ اَمِيكَتَانِي، وَجِي رَسُّ وُجُوبِ كِي،
الْوَلَايَةِ وَصُولُ الْاَلِيَّتُمْ اَتِي بِسُجُ اَوْطَانُ،
كُلُّ شَيْءٍ فِي كَلِّ شَيْءٍ سَهَّتْ سَتِي تَمَامُ،
جَنِينِ ذُو پَتَانُ، سِي سَتُّ پَسَنِ پَتَدِي رُو.

عالم امکان نسیار اندر خیال
بر وجوب ای جهان من آور خیال

الولایت دان وصول اسم را
خیز و پرس احوال راه و رسم را

جمله اشیاء را بدان باهم درست
هر یکی باهمدگر پیهم درست

آنکه از اسرار خود عارف شود
بیگمان از رحل خود واقف شود

(۵۲)

هَسْتُمْ تُو حِجَابُ، لَاهِي تَم لَتَهِيْنِ مُپُرِيْنِ،
الْصَلْوَةُ مِّنَ الصَّلَاةِ كِتَابِي تِي خَرَابُ،
جِسْمِي دُو زَخُ دَابُّ، كَلِّ كَتَانِي دَاخِيَلِي.

هستی ات یمنه بود گم آسار را
 بگذر ازوی تا بیابی یار را
 الصلوات از الصلا تعبیر کن
 با طنت از سوز خود تغییر کن
 گر همین سوز است اندر جان تو
 هست از الام برتر جان تو
 آتش دوزخ بسوزد پوست را
 نیست ازوی خدشتم قلب و گوشت را

(۵۳)

سپگه بی میژ نندیزه سارئی، وطن کیم و سار،
 پناهنه وار پنهتوه سار، معن آو عمر جی،

آخرش یا بی مقام خویش را
 همان مده از یاد بام خویش را
 آنچه می باشد توئی تنها همان
 هر چه تو خواهی شود برجا همان
 لیک هر چه آید بتو مضطر مباش
 چشم دارو یاس را مظهر مباش

(۵۴)

متر تم پتسین پرینء کی چنڈر دنیئا جو دار،
 لئن تر و وار بکیم حتی تموتو، جی مری مری نه جتاو
 عنائتم جی متر دار، مئک لنگهئو متعراج سپین.

بگذر از جان تا کنی دیدار یار
 لن ترُوا را خوان که هست اظهار یار
 تا به دنیا بر ترا وا بستگی است
 در نصیب تو رقم وا ماندگی است
 بین که آن خیر الاسم معراج یبافت
 سلک را بگذاشت و منهاج یبافت

(۵۵)

جَدَّهِنَّ كَيْنُ لَتَدُوْءٍ تَتَذَهْنُ لَتَدُوْءٍ مُّطْرِبِنِ
 جَتَانِسِينِ لَتَهِيْنَ كَيْنِ كَيْبِ تَانِسِينِ هُوْتُ نَه هُوْعِ
 اَنْ رَّبِيْ عَتْلِيْ صِرَاطِ مُّسْتَقِيْمٍ رِنْدَانِ وَاِهْ اهُوْعِ
 كَتْلِيْمُو تِيْتِ كُفْرِ تِيْتُوْ هُوْتُ جَتْتِهِيْمُ هُوْعِ
 نَتْفِيْ ؕ اَثِمَاتِ كِهَانِ يِرِيْنِ پَتَاكِيْزُوْعِ
 لَا اِنَّ مَتْنَدِيْ لُوْعِ تِيْرُ تَتْنَاقِيْضِ نَتَاهِيْمِ كُوْ.

چون بدست آری نشان نیست را
 دان که یا بنده شدی زان هست را
 لیک . تایابی نشان نیست را
 هست بس شکل حصول هست را
 بر صراط مستقیم آن یار شد
 راه رندان هم بدین آثار شد
 جلوه گر آن جا که آن محبوب گشت
 کلام آن جا کفر شد معیوب گشت

یار پاکیزه از اثبات و نفی است
میون او از تناقض هم تھی است

(۵۲)

هَوْنِدْیَا هُوتْ پُری، آوُذُو نَهْ، اَنْ هُوْرُدْ کِی،
سَچَنْ تَنْ سَری، لَاسِیَنْ لَ، لَاسِیَنْ جِی.

دور از هست و بعید از نیست آن
هان بعید از نیست و دور از هست آن
جلوه ای محبوب را یا بد همان
لاولا را آنکه پیراید همان

(۵۳)

کِی آسائو احسان جا، کَنین صَفَاتِی شوق،
ذاتی تین ذوق، جِی خَاصُ الْخَاصُ خَلِیْقُ جَآه.

هست ابراز محبت مختلف
بینی آن را در حقیقت مختلف
یک برای منت و احسان بود
یک فضیلت را بسی خواهان بود
انحصار هر دو را بر کسب دان
ز آنکه بر تر گشت او را وهب دان

(۵۸)

مَسْئِلِي پَسَهُونِءَ سَطَا، لَسَكْهَهُ تَمَّ لُوذِثَا اَبَهِيْنُ،
صَاحِبِ تَمِيْنِ سَطَا، جَنِيْنِ پَسَا وَجَاثِيُو.

جاده پیماشو تـو با دلداری خویش
تا بری سالم وجود و بار خویش
یار همکاری به آن برجا نمود
هر که خود را از خودی تنها نمود

(۵۹)

كَمِيْنِ كَتَا، قُرْآنُ، كَمِيْنِ مَسْئِلِي آثِيُو،
مَرَارُو مَبْجَا، تَمَّ تُوْنِ هِيْنِ كِ هِيْنِ پَر.

هست قرآن بـاءت رحمت مگر
سی شود بر بسی خـبر زحمت مگر
راه خود را از میان جو — کیستی؟
تو ازین یا از همان گو — کیستی؟

(۶۰)

كِي جِيئُرِي جَنَّتِ پَر كِي، مَسْئِلِي مَس مِرْآنِ،
مَشَلِ كِي مَن كَرْنِ، پَسِيئُو جَاوُو پِيْرِيَانِ.

بعض اندر زندگی در جنت اند
بعض بعد از مرگ اندر جنت اند

جلوه ای دلدار چون دیدند شان
هیچ مانندش نمی گویند شان

(۶۱)

عَجَبَ جِهِي آهي، حَقِيقَتَ حَبِيبَ جِي،
نڪر چئبو سو ٿي، نڪر مڃلو فِعا،
شَدَقَ جِي ساڃاه جامع لَيلَ و نهارَ کِي.

هست عجب ییشک حقیقت یار را
شرح نتوان گشت هیئت یار را

نقش اورا چون به دل بسته شود
عقل از حیرت فرو رفته شود

خالق و مخلوق اورا نام نیست
معنی اش مخصوص و چندان عام نیست
چون شفق اورا بیجا دانستن است
جامع لیل و نهارش گفتن است

(۶۲)

پیریتان جِي پَچارَ ۾ اچي جَن آرامَ
دُنیا تین کي دَآمُ، پُچَن سو سَم سَوَتَ جِي.

یاد جانان چون قرار جان شود
زندگی بر اهل دل زندان شود

این جهان را دام بنندارند شان
مرگ را هر لحظه یاد آرند شان

(۶۳)

وہم مَ وِسّاری پُچّا کتر مَ پَننَدّا جی،
کئی آہری صاف کتر تم کتم تِیسی

نیست واجب از سفر غافل شدن
نی سزد برجاده هم سائل شدن
زنگ خورده شیشہ را خوش تاب کن م
کاسرانی را بهم اسباب کن

(۶۴)

کئی مَر ندهیم مَرها کتین قَبْر کفارت
متوایی جی مَحَبّت جن گھری سی سکیئا

مردمان را منہج و منزل جدا است
هر یکی را محنت و حاصل جدا است
بعض قبل از قبر و بعد از قبر بعض
بعض قبل از حشر و بعد از حشر بعض
رحمت یزدان ہم یاری یافتند
از معاصی رستگاری یافتند

(۶۵)

مناهيبت مينهه ننه پوء، قلزم اندر قطري
 سنگر وچي سو، چنگل چدي جنا لار بر

قطره چون در بحر بي پايان بررفت
 از هم آثار خود پنهان بررفت
 ليک از حالش خبر باران نيافت
 خويشتن را آن چنان سير ان نيافت
 قطره اندر بحر رفت و جا گرفت
 از جهان بگذشت و دريا را گرفت

(۶۶)

جندمين جنيغ تيمو پتر گنندرو پتر ديهه پر
 کدمين طلب هوء، ماکيما ميني مسوت جبي

در ديار غير آواره حيات
 چون شود رنجور و بيچاره حيات
 مرگ را خواهش کند ديوانم وار
 شهيد سان پنداردش سستانم وار

(۶۷)

اندرو اندري اوسي^۱ کي، منهن دنه کت ننه آه
 اوسي کي آه، و آه پيو ويستار مينه

از عقب آئینه زنگ آلوده هست
و از مقابل روشن و پالوده هست
فته اندر خاطرش آباد نیست
هرچه بیبندد زینهارش یاد نیست
قلب سالک را بود نیز آن چنان
نیست موجود اندرش چیز آن چنان

(۶۸)

عباید زاهد او ریا عارف عین منگ
هو روادار و کت جتا هی هت گهران
ساعت متال چون بستن تارا پیرین جی

عابد و زاهد بعید از راه ماند
لیک عارف راست و حق آگاه ماند
یک سگالد دام و دیگر نقد را
منفصل دارند هر دو قصد را
عارف اندر حجر از جان می رود
ساعتش چون سال پایاں می رود

(۶۹)

بستن تارا آن پیرین جی تفرقو طورون
نظر پر نورون مهت مری هی سپ هی کتری

جلوه ای دالدار اگر موجود نیست
 تفرقه از بین هم منفقود نیست
 گر نگاه از نور تابان می شود
 دیرو مسجد هر دو یکسان می شود
 (۷۰)

عَدَمٌ اَوْ تَارُوْنِ نَسْرَ اَدِيءِ مَسْمِرُوْنَ
 كَفْرًا ۚ اِسْلَامَ كَانِ لَتَنِيْغِي هُوْتٌ لَتَدُوْنَ
 چَنَدِي خَوْفٌ اَمِيْدٌ كِي سَجِيْطٌ صَحِيْبِي لَسَدُوْنَ
 رَاغَا رَا جِ مَسْنَدُوْنَ مَوْرَانِ مَنِيْغِي نَكِيْبِي بِيُوْ

از عدم آن بی سرو سامان بهمانند
 در ره عشق آنکه سرگردان بهمانند
 کفر و اسلام از نگاهش دور گشت
 بس خیال دلبرش منظر دور گشت
 برتر از امید و بیم آن یار شد
 از وصال دوست بر خسوردار شد
 مقصدش غیر از رضای یار نیست
 جست وجوی دیگرش درکار نیست

(۷۱)

وَرَّ اَسُوْ نِيْمِرَ نِيْمِيْهُمُ جَنَنُ قَمِيْدٌ نَمِ هِيْكَرُوْ
 مَسُوْ مَسْجِدِيْ مِيْمِيْهُمُ مِحْبَتِ مَسْنَدِيْ مَلِكَا مِرُوْ

عشق رازلہاں قیید و بند نیست
 نیز آن سرہون سود و پسند نیست
 در ولای دوستی شیر است عشق
 در میان فتنہ چون خیر است عشق

(۷۲)

تَن تَرَجِّهْتُمْ تُوْنَسْ تُوْمِیْرُ نَایَوُ سَجْدًا کَرِیْمُنْ
 مَن جَبِي مَرِي مَارِي جُو مَرِکُو سُوْرِيْنِ سُوْنَسْ
 کَدَّهَنْ تَبِينْدُو کُوْنَسْ قُوْکِي تُوْتِي فَايْدُو

از درون خود تغافل می کنی
 محض بر سجده تمایل می کنی

نفس اماره ز تو کشته نشد
 این تغییر در دلت رسته نشد
 تزکیه باید که نفس فاضل است
 ورنه سهم از شست و شولاحاصل است

(۷۳)

تَرَسُ تَسُوْءَ جِيْتُرُو نِيْرَتُ جَنَّهُمْ نَآهِيْمْ
 وِرْدَ وَظِيْفًا تَسْبِي تَهْمَ كِي كَنْدَا كَرَاهِيْمْ

از ترحم هر که تنها می بود
 ورد و تسبیحش فریبنا می بود

(۷۴)

جِي تَنَ اَوِ بَسَ اَهِيَن وَ بَسَ مِيَن جِي مَآئِي كَنُپُ چَانَهـ،
عِبَادَتُ تَنَ جِي اِي تِيئي، جِي اِي تَارُ وَ كَآئِي مَانَهـ.

آنکه در ظاهر چو طائر خوش لقا است
می نماید پارسا و بی ریا است
همست مسانندش عبادت رایگان
تن که در بیخ کرد اصالت رایگان

(۷۵)

سُرُئِي سَاري مُمِيرُونُ مُمُورِي پِيگُو جَنَانِ
اوهي سَاري ان كِي، اوهي ويگُو كِي.

هست آن صیاد صید آن هم شود
در کمین مانند گریزان هم شود
هست آن قاتل قنیل آن هم بود
هم گرمه است و میران هم بود

(۷۶)

اَكِرُ پَتْرُهْمَ عِشْقَ جُو كَنُزُ قَدُورِي چَنَدُ،
چَرَه تِيَمِن جِي مَدُ، جِي سُنِي لَرُنَ شَرَاب جِي.

درس گیر از عشق و دیگر را مکوش
کان را در یاب و گوهر را مکوش

پزم می خواران گزیدن بـایـدت
جرم ای از می چشیدن بـایـدت

(۷۷)

مستی آن شراب چینی جن مری می مؤن تیل
مهمین تین ثواب ککتن تن کی کیمیا

آنکه ازین می جرم ای برداشت است
چون طلاهی زنگ خود را ساخت است
هرچه بکند بایـدش گفـتن ثـواب
کیمیا کارش بود خفـتن ثـواب

(۷۸)

جس دنیا جی در د کیه جنم میو موت کیو
وطن تن وئی پیزت جن پیر دبیو مین

ای غم دوران ترا صد آفرین
مرگ عـزیز آمد مرا صد آفرین
هرزوم خویش ازوی رفتـه است
با دیار غیر کو دل بسته است

(۷۹)

خودی کئی پتاں مین، هیتان جی هلیا
می لوک چندی لهر جن، مری مچو تیل
جی آب هئا تم لهریون می لباس تیون

از خودی هرکس که سایش گزید
 دور تر از خلق ایوانش گزید
 جاده پیمائی چو آن زین زجو کسرد
 همچو موج آب خود را همچو کسرد
 آب اگر بود آن لباسش موج گشت
 در نشیب آمد بعید از اوج گشت

(۸۰)

سَرَنِیْمُونِ سُنْتُ كِبْرَانِ سَارِثُو مِ مَنصُورِ كِي
 ثِي تِرْ كِيْبَ تَبَادُومِ وَحَدَاتِ وَآئِي وَآتِ مِ

اشتهغال بنیبه و رشتم کجسا
 با غمش منصور دل بیتم کجسا
 حاجت ترکیب نی منصور داشت
 زانکه وحدت را بخود دستور داشت

(۸۱)

صَنَمٌ سُوْئِي پَانِءِ جُو دِل رَهَائِي دُؤْمَتِ كَارِ
 تِيَا مَپِي تَانِءِ جِي هَمِيْشَمِ حُنُورِ مِ

آنچه حائل بین اللفت می شود
 آن صنم آن سنگ عدوات می شود
 هست تکمیل محبت دل بدوست
 در درون خود بود محفل بدوست

(۸۲)

موتی مَنجِهْم اِنْسَانِ، عَالَمِ كِنَا اَکِرُو،
الْهَرَن عِرْفَانِ جَنِّ وِیْتِیْرِ سِی وِتْشِرَا.

بهره مند انسان ز در بی بها است
قبل از عالم ورا عزو علا است
ارجمند آنکس که با عرفان رسید
مرتبه اش برتر از همگان رسید

(۸۳)

جِی كَافِرٌ تَبَا كُفْرٌ چَدِی سِی هَمِیْشَم حَیَاتِ،
سِی كَمِیْنٌ مَرَكٌ بَاتِ، جَهَنَّمِیْنُ جَرْمَرَجَانِ یَرِ.

کفر را برگذاشته کافر شدند
جاودان شان زنده و ظاهر شدند
مرگ را کاری نه در ایوان شان
هست پنهان جوهر اندر جان شان

(۸۴)

خُودِی جَنِّ خَرَابُ، سِی پَرُوَرُ كِنَا پَتَاهِیْمُ جَرَا،
چَدِی هَتَك حُبَابُ، اَکِیْهُو دَر دَرِیَاهِ جِی.

هر که خود را از خودی فاصل نهاد
خویشتن را با خدا واصل نهاد

چون حباب از کبر خودداری نمود
آن زمان دریا با او یاری نمود

(۸۵)

وَأَجْوَیِی ہِی وَاۡ خَاطِکَۡ یَسْتَنْدِی نَمَ یَسِیِی،
کُنِی کُورَا کَآءِ یَاۡثِیِی مَوْرُۡ نَمَ چِیْرُۡثُو.

خاک از طوفان شود جنبش پذیر
آب از آتش بود جوشش پذیر
آنچه در عالم تحرک واقع است
کثرت او را به وحدت تابع است

(۸۶)

کِیِی عَنَاصِرِی ہِی اِزِیَا، کِیِی کِتَارَنِ ہِی تَرَمَنُۡ،
کِیِی لَنَکِیِیہِی جَنَکِیِی جِسْمَۡ جُو، وَجِیِی رُوْحِی رَمَنُۡ،
تِبْہَانِیُوۡءِ طَبَقَا رُوْحِی جَا، لَنَکِیِیۡنِ لَنَکِیِیۡ چِیُوۡنِ،
کِیِی اَوَّلِی دَرَجِیِی اِزِیَا، کِیِی ہِنِی نِیۡنِ اِزِیِی اَیۡتِنِ،
کَیۡرِیۡنِ مَنۡجَہَانَ کَیۡرِیۡ رُوْحِی لَنَکِیِیہِی وَبِیۡیَمَنُوۡ.

عده ای اندر عناصر مانده است
عده ای اندر نجوم افتاده است
عده ای از جسم بگذشته بررفت
خویش را با روح پیوسته بررفت

طبقه ای ارواح گوناگون شده
 از هزار اعداد او افزون شده
 عده ای در طبقه ای اول بماند
 عده ای در وسط بر منزل بماند
 عده بر طبقه ای آخر رسید
 عده ای در مسجد حاضر داور رسید

(۸۷)

قُبُلُو قُلُوبِن جُو مَیِّتِ حَاضِرِ هُو
 پَرُو جَن کَبی پَرُو مَرُهی تِن مَهتِ تَبی

هر کسی در قلب دارد کعبه را
 هر کسی آبنما سازد کعبه را
 اهل عرفان را تجاوز مسلک است
 دیر و مسجد درگاه او یکب است

(۸۸)

تَنبِنُ غَمٌ کَهُو کَمُ جَنبِن جُو کَبِن م
 جَن ایدَهَم پَبِرُ پَبو، تَنبِن هُو نَدِ حَرَامُ تَبی

غم ندارد آلم ورزد نیست را
 هر که این ره شدند آن هست را

(۸۹)

سَبَّحِي سُبْحَانَكَ سَجْدًا كَثِيرًا فَقِيرًا كَثِيرًا سَبَّحِي سُبْحَانَكَ
بِرُّ لِنَدَائِهِمْ بَابُ ادْبُونِ عَيْشٍ مُدَامَ جُودِ

اهل فقر از عیش و نشرت دور ماند
نیستی اورا فقط دستور ماند
از وجود آخر فراغت بر گزید
در عدم سامان راحت بر گزید

(۹۰)

بِرُّ جَنَّتِهِمْ كَيْبِ جَنَّتِهِمْ سَبَّحِي سَبَّحِي سَبَّحِي
بِرُّ كَثْرَةِ بَرِّ نَمَّ وَجْهَهُ كَثْرَةُ بَرِّ نَمَّ كَثْرَةُ بَرِّ نَمَّ
جُودِ سَبَّحِي سَبَّحِي سَبَّحِي سَبَّحِي سَبَّحِي سَبَّحِي سَبَّحِي

بِر و سرشد بایدش گفت ای عزیز
آنکه در خواهش ازو رفتت ای عزیز
بی نیاز از خیر نیز از خویش ماند
لا تعلق از عمار و عیش ماند
نیست اهل الله که دل بانسان نهاد
خویش را در آز خود ویران نهاد

اقوال:

(۱)

جيڪو جيئري نٿو مري ان جو موت
اجايو آهي.

هرڪم اندر زلدي مڙهه نشيد
سرگ او پيرو ز به مڙهه نشيد

(۲)

وڻ جون تاريون جيتوڻيڪ چوڌاري پکڙيل
آهن ته به اصل ڏانهن موت کائن ٿيون. سڀ
کي پنهنجي مولا ڏانهن ئي موٽڻو آهي.

هر کسی جون شاخ کان گرد درخت
دور تر تاهم بود نزد درخت
آخرش بر اصل خود راجع شود
با متلب مالکش تابع شود

(۳)

شرڪ کان سواءِ ايمان ٿورو ٿيندو؟

قول عارف را است عرفان را نشان
ليست غير از کفر ايمان را نشان

(۴)

حقیقت موجود آهي باقي سڀڪجهم حباب وانگر
آهي جو ٻهو اچي ۽ وڃي.

هست در ء--الـم حقیقت را وجود
نیست دیگر رنگ و صورت را وجـود
هرچم می بینی حباب است آن تمام
یا سر میدان سراب است آن تمام

(۵)

پساهم آهن ذات جو مظهر ان کان وڌيڪ
پي ڪهڙي فضيلت آهي.

هر نفس از مظهر ذات خدا است
این فضیلت بی عدیل و بر ملا است

(۶)

خدا جي ذڪر کان سواءِ مڙني شغلن کان
دل کي پاڪ رکڻ گهرجي. جيڪا شيءِ ذڪر
حق کان روڪي ٿي ما ٽرڪ ڪجي جيتوڻيڪ
اها حسنات مان هجي.

دل به اذڪار خدا بستين بهم است
از دگر اشغال بر رفتن بهم است

آنچه از یاد خدا مانع بود
بگذر از وی گرچه خوش طالع بود

(۷)

هت هاج یر دل دوست مان هئو کپی

دست اندر کار نباید داشتن
لیک دل با یار نباید داشتن

(۸)

جنهن جو قلب حق جی ذکر یر وقل رهندو،
سو کڈهن یر گمراه نه تیندو.

هرکه دن را بست با اذکار حق
گشت او مغرور از انوار حق

نیست آن پیراه و نی گمراه شود
آنکه او را ذکر حق همراه شود

(۹)

کابه شیء اخلاص کان اتاهین نه آهی.

جز خلوص امکان استیخلاص نیست
هیچ چیزی برتر از اخلاص نیست

(۱۰)

عارف جو ڪم اهوئي آهي ته خدا کان سواءِ
ٻيو ڪو خيال دل ۾ نه ڌاري.

چيست عارف را نشان ای جان من
جز خدا ڪارش مدان ای جان من

اختتام

غلط نام

صحیح	غلط	ست	صفحہ
بہ	پہ	۲	۹
نرسیدہ	نرمیدہ	۲	۹
بہ	پہ	۳	۹
تذکرہ	نذکرہ	۸	۹
رسانیدہ	سانیدہ	۱۷	۹
پروفیسور	پووفیسور	۹	۱۰
حضرت	حصرت	۱۶	۱۰
واضح	واضع	۲۰	۱۰
حیث	حیت	۱	۱۱
تمام	نعام	۱۲	۱۱
رسانیدہ	رساینده	۹	۱۲
کری	کرت	۵	۱۳
فرزاندہ	قرزاندہ	۶	۱۴
بٹریکٹر	بٹریکٹر	۹	۱۴
سدارنگاٹی	سند رنگانی	۱۲	۱۴
بچپیز	بچپینز	۲۰	۲۰
باصول	پاصول	۶	۲۲
ہنر	ہند	۸	۲۴
ہند	سند	۱۵	۳۲

صنحو	ست	غاط	صحیح
۳۴	۴	۳۹	۳۱
۳۴	۴	۱۳۴۱	۱۲۴۱
۳۵	۸	۵۱۲	۵۶۲
۳۵	۱۰	۱۳۸۸	۱۲۸۸
۳۵	۱۳	دھن هزارن	دھن سالن
۳۶	۴	۱۰۸۹	۱۰۶۹
۳۷	۲	۱۰۸۸	۱۰۶۶
۳۷	۴	۱۶۲۴	۱۲۲۴
۳۷	۴	۱۸۰۹	۱۸۹۰
۳۸	۱۲	۹۸۹۷	۱۸۹۷
۴۳	۲	پوشیدہ	جوشیدہ
۴۳	۵	اکنان	اکناف
۴۵	۶	پاشم	باشم
۴۶	۱	پر صبر	بر صبر
۴۶	۲	قصہ	قصہ
۴۶	۳	تنم	تنم
۴۶	۱۱	در پارہ	در بارہ
۴۶	۱۲	یا	یاد
۴۶	۱۹	پہ	پہ
۴۷	۸	پہ	پہ
۴۷	۱۸	فوبت	نوبت
۴۹	۳	مر نضی	مر نضی
۴۹	۱۰	آچم	آنچم
۴۹	۱۹	قد - میان	قد میان
۵۲	۸	پود	بود
۵۲	۱۱	پا شد	با شد

صفحہ	ست	غلط	صحیح
۵۳	۴	شد	شدہ
۵۳		شد	شدہ
۵۴	۲	جالشین	جانشین
۵۴	۹	شد	شدہ
۵۴	۱۸	ریانی	ربانی
۵۵	۹	زیبانی	زیبائی
۵۵	۱۴	خط	خط
۵۶	۲۴	سرگرو	سرگروه
۵۷	۱۰	رقم	را
۵۷	۲۰	جون	چون
۵۸	۷	تعبیت	تبعیت
۵۹	۳	پرواز	پروانہ
۶۰	۱۱	لمود	نمود
۶۱	۱۰	بدن	بدین
۶۱	۱۳	انداختیم	انداختیم
۶۲	۷	بجیال	بخیال
۶۳	۱۹	سازند	سازند
۶۹	۱۹	پود	بود
۶۹	۲۲	بیش	پیش
۷۰	۲	مالدند	ماندند
۷۱	۲	خان	خانہ
۷۱	۳	گرپخشانی	گربخشانی
۷۲	۱	الصخلصین	المخلصین
۷۳	۱۴	فرختہ	فرخندہ
۷۴	۹	چولکہ	چونکہ
۷۶	۷	کسکیہ	کسیکہ

صفحہ	ست	غلط	صحیح
۷۷	۳	مستند	مسند
۹۷	۵	کان	کان
۹۸	۱۷	برور	برور
۹۹	۲۴	در	درج
۱۱۳	۶	گزبدہ	گزیدہ
۱۳۸	۱۰	پرم	بزم

نوٹ:—

صفحہ ۱۳۷ تي پڇاڙيءَ وارو فارسي بيت هن ريت درست
سمجھي پڙهيو وڃي.

درس گهر از عشق و دوري را مبین
بيگذر از کنز و قدوري را مبین

مصنف جا اردو سنڌي فارسي ڪتاب

چپايل

سنڌ سائنس سوسائٽي	سنڌ جي طبي تاريخ
سنڌي ادبي بورڊ	تاريخ مظهر شاهجهاني
همايون پبليڪيشن	ملوڪ الڪلام 'فارسي'
مرڪزي اردو بورڊ	سنڌي نامہ (اردو)
نئين سنڌ پبليڪيشن	سائينم جي ساک
تخليق پبليڪيشن	ترقي جا گيت
سنڌي ادبي بورڊ	فرهنگ جعفري
سنڌي ادبي بورڊ	ديوان مفتون

اڻ چپيل

شاه جي ڪلام جو منظوم ترجمو	ارمغان لطيف (فارسي)
سنڌي ڪلاسيڪي شاعري	سمندر کي سانس (اردو)
جو منظوم ترجمو	نيڪي ۽ درياھ
وصيت	ترقي پسند تحريڪ
جائزو	تصوف ۽ سنڌ
تاريخ	دوھن جي درٻار
شاعري	